

УСМОН ТУРОН

ТУРКИЙ
халқлар
мафкураси

РИСОЛА

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЕТИ

Таржимон
УЛУҒБЕК АБДУЛВАҒОБ

Муҳаррир
Тўлқин АЛИМОВ

Турон Усмон.

Туркий халқлар мафкурси: Рисола / (Таржимон: У. Абдулваҳоб; Муҳаррир Т. Алимов). — Т.: Чўлпон, 1995. — 104 б.

Ушбу рисолада туркий халқларнинг қадимдан асримизгача бўлган даврдаги ҳокимиятчилиги, мафкуриси ҳамда уларнинг келиб чиқишию йўналиши борасида фикр юритилди. Асар билан танишар экансиз, туркийларнинг тарихда жаҳон халқлари орасида тутган мавқеи, уларнинг ирқий ва бошқа кўплаб ўзига хос жиҳатлари ҳақида илмий маълумотга эга бўласиз.

Аждодингизнинг, демакки, ўзингизнинг халқ сифатидаги қиёфангизга ниҳоят, назар ташланг!

86.38

Т $\frac{4804020100-93}{360(04)-95}$ қўш. 95

ISBN 5-8250-0447-5

© У. Абдулваҳоб (тарж.)

СУЗБОШИ

Одатда, нарсалар эҳтиёжга кўра қадрланади. Бу йил тупроқ баҳосида бўлган бугдойни келаси йил ҳеч иккиланмасдан олтин баҳосида сотиб олишимиз мумкин. Гап бугдойни нон бўлишида эмас, балким унга талаб борлигидадир. Чинакам эҳтиёж туғилмагунча ҳеч бир нарса ўзининг ҳақиқий маъносида юз очмайди. Қўлингиздаги бу ажойиб китоб ҳам худди ана шу эҳтиёж туфайли дунё юзини кўрди. Чунки у моҳият эътибори билан бутун туркий халқларнинг қадимдан асримизга қадар бўлган даврлар силсиласида яшаган мафкурасига бағишланган. Бугун Туронзаминда ташкил топаётган давлатлар, жумладан, Ўзбекистон айнан ана шу мафкурага буюк эҳтиёж сезмоқда. Чунки ўз-ўзидан равшанки, мафкурани енг шимариб ўтириб ёзиш мумкин эмас, яъни уни йўқ ердан бино қилиб бўлмайди. У мамлакат халқи тарихига, бугуни ва келажакига бирдек дахлдордир. Шу боис ҳар бир давлатнинг асл ғоялари шу давлатга тегишли миллатнинг тарихи-ю, майл-интилишларидан, халқаро муносабатлари-ю ва ҳоказо муҳим унсурларидан келиб чиқади. Бугунги Ўзбекистон ҳам ўз мафкураси сари дадил интилмоқда. Бироқ юқорида таъкидлангандай, мафкура ҳаводан олинмайди. Унинг бир учи (давлатимиз учун) туркий халқларнинг тарихига бориб тақалади. Мазкур китоб ана шу бўйлиқни бир қадар тўлдиради, деган умиддамиз.

Муҳтарам ўқувчи китоб мутолаасида шу нарсаларга эътибор берсинки, асар муаллифи — туркиялик олим проф. Усмон Турон ушбу китобни 1968 йилда ёзиб тугатган. Унинг чин маънодаги ватанпарварлиги амалга

оширган ушбу сермашаққат ишидан, фикрларидан, сўзлар қатига яширинган андак эҳтиросидан сезилиб туради. Айрим ўринларда туркларни, хусусан, Салжуқий ва усмонийларни ошириброқ мадҳ этади. Муаррихнинг бу ҳаракатини шовинизм белгилари деб эмас, балки кейинги асрларда обрўси кескин тушиб кетган ва ўзининг турклигидан уяла бошлаган бутун туркий халқлар ғурурини қайтадан тиклашга уриниш деб тушуниш керакдек. Гўё бу билан у: «Ҳей, ўзбек, ҳей қозоқ, ҳей турк!.. Қаддингни баланд тут! Бугунги аҳволнинг вақтинча ва у барча халқлар ўтмишида учрайди. Сен ҳеч қурса бир бор ўз миллатинг тарихига назар сол ва улў боболарингнинг музаффар руҳларидан ибрат ол!..» деяётгандек бўлади.

Аҳамият бериш лозим бўлган жиҳатлардан яна бири шуки, китобхон рисоладаги «Турк жаҳон ҳокимияти», «Турк-ислом мафкураси», «Турклар» деган иборалардаги «Турк»ни ҳозирги туркиялик туркларгина деб эмас, балки бутун туркий халқлар, жумладан, ўзбеклар деб тушунсин. Зарур бўлган ўринларда тарихчининг ўзи «Қорлуқ, ўғиз, қипчоқ...» дея аниқлик киритиб ўтган.

Асарни Туркия туркчасидан эркин таржима усулида айрим жузъий қисқартиришлар билан ўзбекчаштирдик. Умид қиламизки, мафкура борасида ўз олимларимиз ҳам бундан-да теранроқ ва мукамалроқ асарлар битажаклар. Токи миллатимиз тагин жонлансин, тагин ўз қудратига қайтсин, қадриятини тикласин.

Улуғбек АБДУЛВАҲОБ

ТУРК ТАРИХИГА КИРИШ

(Тарих ва мафкура)

Устда мовий осмон, настда қорамағиз ер ва улар орасида бани одам яратилган. Бани одам тепа-сида эса аждодим Бумин Хоқон ва Истами Хоқон ҳукм сургандир».

(Билге Хон)

Инсоният тарихи дин туйғуси қадар кўҳнадир. У кишиларнинг маънавий ва маданий савиялари нисбатига теранлашади. Жамиятларнинг ибтидоий даврларида оталарнинг (улуғларнинг) ҳурмат-эҳтиром қилиниши ёки аждодларга сиғинишнинг пайдо бўлиши тарих ва ватан шуурининг, инсоний ва миллий туйғуларнинг дастлабки белгилари эди. Қадимда халқ афсоналари, дostonлари ва ҳикоялари жамиятларнинг тарихга бўлган эҳтиёжидан келиб чиқар ва улар онгини шакллантирарди. Булар жамиятларнинг кечмишига доир яшаш, фикрлаш ва ишонишнинг акслари сифатида бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чунки улар муҳим манба ҳисобланади. Қолаверса, тарих ва афсона узоқ вақтлар бир-бирига қориштириб юборилди. Ислom маданияти ва тарихини дostonу афсоналардан холи ўларoқ баҳоласак, юнон маданиятидан устун эканлиги кўринади. Чунончи, юнон ва оврупа тилларида «Историа» калимаси манбада ҳикоя маъносида келгани ҳолда, ислom дунёсида «Тарих» сўзи замонлар ўтиши билан қайд этилган ҳодисаларни ифодалайди. Башарият ҳофизасида мавжуд бўлган тарих шуурда яшар экан, миллатлар шахсиятини ўстиришга, маданият ва мафкураларини қувватлантиришга хизмат қилади. Ўз халқи тарихини билмаган миллатлар хотира ва идрокларини йўқотиб қўйган довдирларга ўхшайди. Бу алфозда яшаётган миллатларнинг юксалишига ёхуд ўз-лигини муҳофаза этишларига, ҳатто уларнинг тарқалиб кетмасликларига кафолат йўқ. Башарият такомилида ўта аҳамиятли ҳисобланган тарих маданиятнинг юксалиши билан мувозий ҳолда илгарилайди. Тарих миллат-

лар келажатини яратишда улкан кўмакчидир. Ёнобарин, тарих маданияти ва тушунчаси жамиятлар идорачилари ва раҳнаمولари учун раҳбарлик вазифасини ўтайди. Чунончи, Ўрта асрлар ислом дунёсида тарих ҳукмдорлар ва юксак табақа зотлари учун махсус ва имтиёзли илм ҳисобланган. Ҳатто бугун ҳам миллатларнинг маданий савияларини тарихни қанчалик билиш ёки билмаслигига қараб баҳолаш мумкин.

Тарихни теран тадқиқ этиш шунини кўрсатадики, жамият ва маданиятларнинг юксалишида моддий-маънавий мувозанатнинг мавжудлиги қандай муҳим ҳисобланган бўлса, унинг бузилиши умумий таназулга олиб келган. Моддийчилик жамиятларнинг маънавий буҳрон ва тартибсизликларга, руҳонийлик эса уюшмакка ундайди ва натижа шу бўладики, улар парчаланадилар. Биринчисида дин ва мафкуралар, иккинчисида эса ақл ва ҳаётнинг исёни воситасида яна мувозанат пайдо қилишга ҳамда маданий инкишофга (тикланишга) йўл очилади. Турклар эски замонлардан яқин-яқинларгача, яъни 2500 йиллик тарихлари давомида моддий-маънавий унсурлар орасида энг кўп мувозанат сақлай олган миллатдир. Дарҳақиқат, тарихда меъёр ва эҳтиёткорлик, вазминлик ва адолатпарварлик билан иш юритган турк миллати миллий, диний ва инсоний туйғуларига содиқ қолган, яъни муайян жаҳон ҳокимияти мафкурасига инонган. Уч қитъа ва кенг ўлкаларда кўрилган тарихий турк ҳокимияти мувозанат асосида ривожланган. Шунга кўра, қисқа муддатли юксалиш ва чўкишларга дучор бўлмаган. Исломдан аввал Туркистон, ислом даврида эса Яқин Шарқ ва Туркия марказ бўлгани ҳолда Чин, Ҳиндистон, Афғонистон, Хуросон, Шарқий ва Ўрта Оврупа, Болқон, Эрон, Озарбайжон, Кавказ, Онадўли, Рум, Ироқ, Сурия, Миср ва Шимолий Африка бошдан-оёқ туркларнинг истило, кўчиш ва ҳокимият майдонлари бўлган. Турклар бу ўлкаларда бир қанча давлатлар ва империялар қурганлар. Шомоний даврида Хун ва Кўк-турк ҳақонликлари, ислом чоғида Салжуқий ва Усмоний султонликлари турк жаҳон ҳокимиятининг тўрт буюк даврини ташкил этади. Оврупа хунлари, оқ-хунлар, Ҳазор, Уйғур ва Булғор; Уғиз ва Қорлуқ хонликлари, мусулмон итил булғорлари ва Қорахонийлар, Фазна, Хоразм, Миср, Сурия, Мамлук ва Ҳиндистон султонликлари, Туркистон, Ўрта Шарқ ва Олтин Ўрда хонликлари, темурийлар, бобурийлар ва

Софавий императорликлари шу тўрт буюк даврга до-
ҳилдир.

Бу муаззам рўйхатнинг ўзиде турк тарихида моддий маънавий омилларнинг қанчалик улкан аҳамиятга молик эканлигидан ёхуд бу даврларнинг турклар шуурида талайгина сиёсий инонч ва мафкураларнинг ташкил топишига сабаб бўлганидан далолат бермоқда. Ҳақиқатан ҳам, турклар ўзга миллатлардан фарқли ўлароқ ҳали пайғамбарга эга бўлмасдан аввал ўз тушунишлари билан бир Тангри инончи даражасига юксалганлар. Яъни Тангрига шерик қўшмаганлар. Миллий ва инсоний туйғулар билан бирга тарих саҳнасига чиққанлар. Дунё тарихида мустасно сифатлар билан танилган, моддий-маънавий қувватлар уйғунлиги ёрдамида асрлардан бери жаҳон ҳокимияти мафкурасига боғланган турклар исломиятда ўз руҳ ва мафкураларини топдилар. Исломиятни қабул этгандан кейинги улар мавқеи янада юксалди. Кейинги миғ йиллик даврда исломият ва турклик бир-бирига зот ва сифат ўлароқ шундоқ қўшилдики, энди бу дин туркларнинг миллий дини моҳиятини қозонди. Энди уларни бир-бирдан ажратиш имконсиз. Турк тарихининг инкишофию буюк даврларнинг яратилишида моддий-маънавий қувватларнинг қай бири олдинроқ омил бўлгани ҳали аниқ эмас. Зеро, тарихларининг дастлабки даврларида туркларнинг сиёсий ташкилоти ва қўшин қобилияти бошқа қавмларникидан устун эди. Чунки турклар биринчи бўлиб отдан муҳораба воситаси ўлароқ фойдаландилар, миллат туйғусини туйдилар, инсоний сифатлар билан танилдилар ҳамда жаҳон ҳокимияти даъвосида бўлдилар. Моддий-маънавий қувватлар асосида улкан императорликлар қурган турклар ўз ҳокимиятларига қўшилган ёки ўзлари билан яқин муносабатда бўлган қавмларга сиёсий ташкилотлари сирини ва қўшин техникасини ўргатган. Узоқ ва Яқин Шарқ ўлкалари Осиё ва Оврупа қитъалари орасида дин, маданият, алифбо ҳамда тижорат ва саноатнинг ўсиб ривожланишига имкон яратиб, маданият тарихига улкан улуш қўшган.

Шомоний даврида турклар Узоқ Шарқдан Болқон ва Урта Оврупага қадар ёйилган. Чин, Ҳиндистон, Эрон, Рум ва Бизонс императорликлари ва ўлкалари чегарасидан ўтиб, зафарлар қозонган. Бу ерларда муайян сиёсий ва этник таркиботларни майдонга келтирган. Лекин бунга қарамай, Туркистон барибир турк

Тарихи ва аҳолисининг маркази бўлиб қолаверган. Шу даврда қозонилган зафарлар ва кўчишлар пайдо бўлган давлатлар дунё тарихида муҳим бир аҳамият касб этиш билан бирга, бора-бора тушкунликка учраб асрлар қаърига сингиб кетган. Улардан қолган хотира ва тарих излари ҳам ўча борган. Ниҳоят, турклар тубжой аҳолиси сифатида тақдим этилган. Ҳақиқатан ҳам туркларнинг Чин, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Болқон ва Урта Оврупа қавмларининг сиёсий ва маданий тараққиётига қўшган ҳиссалари саналганидан анча кўп бўлган. Чунончи, бугун ҳам Узоқ Шарқдан Урта Оврупага қадар бир қанча мамлакатлар денгиз, дарё ва маълум қавмларнинг исмлари олис мозий хотираларини эслатиб туради. Наероний гагауз ва мусовий Қорайим турклари ҳам бу тарих денгизининг сўнгги нишонларидир.

Ислом даврида турк тарихининг маркази Туркистондан Яқин Шарққа, хусусан, Туркияга кўчади. Эски маданият дунёси ва Оқденгиз ҳавзаси турк ҳокимият соҳасига доҳил бўлади. Бу даврда миллий ва исломий мафкураларнинг бирлашуви шарофати билан турклар янада юксак маданияту янги бир кўтарилиш палласига киради. Улар ислом дини ва маданияти доирасида юксаларкан, ички бухрон ва ташқи истилоларга дучор бўлган ислом дунёси ва ҳаёт тарзини йўқотаёзган мусулмон миллатларни қутқарган. Бу даврда туркларнинг турк, ислом ва жаҳон тарихидаги аҳамияти шу қадар юксакки, унинг таъсири ҳали-ҳануз сезилиб туради. Дарҳақиқат, ислом дунёси ичдан диний, ижтимоий ва сиёсий бухрон, ташқаридан эса Бизонс ва Оврупа истилолари остида шундай таҳликали аҳволга тушгандики, ёлғиз тасаллини исломиятнинг турклар орасида тез суръат билан ёйилишидан кутиш мумкин эди. Шунинг учун ҳам Фотиҳ туркларнинг исломиятни қутқаришига доир бир қанча ҳадислар, авлиёларнинг кароматлари мусулмонларга умид бахш этар, ислом динининг жозибасини орттирарди. Шу тарзда турклар миллий ва исломий мафкураларини қўшдилар ва жаҳон ҳокимияти даъволарини жонлантирдилар. Мусулмон мутафаккирлар эса ўз навбатида бундан мамнун бўлдилар. Турклар тобора исломнинг ҳомийси ва яловбардори мавқеига кўтариларди. Улар ислом дунёсини ичда сиёсий ва маънавий жиҳатдан бирлаштиргандан, ташқарида эса турли босқинлар хавфидан холи қилгандан кейин Урта Осиё, Кавказ, Онадўли, Рум, Шарқий Оврупа ва Қораденгизнинг шимолий соҳилларини, ниҳоят,

Шимолий Ҳиндистонни ислом дини ва маданияти ҳудудларига доҳил этдилар. Янги маданий ва иқтисодий ўсишлар билан ислом маданияти ўзининг иккинчи юксак даврини идрок этди ва унга XVII асрга қадар узун бир умр бағишлади.

Салжуқийларнинг ҳокимияти ва жоҳонгирона фаолиятлари соясида Исломнинг қудрат топиши Бизонс императорлигининг инқирозга юз тутишига ҳамда насроний Оврупанинг машҳур Салиб юришлари (Ҳочли сафарлари) таъсирида бир неча асрга чўзилган жангларга сабаб бўлди. Миллионлаб одамларнинг ёстигини қуритган Салиб юришлари турк қудрати қаршисида янчилди ва оврупаликлар мамлакатларига бўш қўллар билан қайтдилар. Лекин улар ўзлари ҳам билмаган ҳолда улкан мукофот ҳам олгандиларки, бу — ислом маданияти эди. Оврупаликлар Шарқдан илм ва маданият олиш шарофати билан Янги давр маданиятининг тамалларини қуришга муваффақ бўлдилар. Хусусан, насронийлик унуттирган ва Оврупани ҳайрон қолдирган юнон маданиятини фақат мусулмонлар туфайлигина ўргана бошладилар. Шу тарзда турк ҳокимияти бир томондан ислом маданиятининг нажоти ва юксалишига, иккинчи томондан эса Оврупа маданиятининг пайдо бўлишига хизмат қилди. Чунончи, бир ўрнак: Қора денгиз шимолида воқе бўлган минг йиллик ҳисобсиз Турк кўчишларига қарамай, жанубда юксак маданият ва қалин аҳолига эга бўлган Яқин Шарқ ва Онадўлида турклар фақат ўзларинигина ҳимоя этмай, айни замонда, буюк империялар қуриб, юқори маданият ва жаҳон ҳокимияти даъвосининг илғор намояндаси бўлганлар.

Салжуқийлар даврида истилочи салибчиларга қарши Онадўли ва Сурияда жиҳод қилган турклар усмонийлар даврида Румда, Урта Оврупа, Оқденгиз ва ҳатто океанларда ҳам курашиб, янада теран, янада бақувват қўшинлар соясида зафар қозондилар. Усмоний шоҳларининг қудрати ва даҳоси шарофати билан турк жаҳон ҳокимияти даъвоси энг юксак даража ва савияга етди. Шу тарзда, католик церковларининг Салиб юришлари натижасида турк ҳокимиятини Оврупанинг ўрталарига ва Оқденгиз ҳавзасига қадар кенгайтди. Чунончи, Можаристон зафаридан дўнган Қонуний Султон Сулаймон¹ Оврупа элчиларига: «Насро-

¹, *Усмонийлар империяси ҳукмдорларидан бири,*

ний давлатлар аждодимга қарши доимий беҳуда Салиб юришларига киришмасайди, бунчалик қон тўқилмасди», дер экан, урушларнинг келиб чиқиши уларга тегишли эканини ва қилинган фатҳлар зарурат юзасидан майдонга келганини таъкидлайди. Турк миллатининг мозийдаги Усманий императорлиги дунё тарихида Рум ва халифалик императорликлари билан бўй ўлчаши оладиган, ҳатто улардан устун бир ҳаётий ҳодиса эди. Дарҳақиқат, Усманий императорлиги ўзининг моддий-маънавий манбалари, идорасидаги турли қавм, дин ва мазҳаблар ўртасидаги тотувлик, сиёсий барқарорлик ва ижтимоий уйғунлик нуқтаи назаридан аввалги икки императорликдан афзалроқ эди. У Рум императорлиги каби ташқи босқинлар таҳдиди ва солиқ тўлаш мажбурияти остида яшамасди. Халифалик императорлиги сингари сиёсий обрўси ва бирлигини йўқотган эмасди. Моддиюнчи касалликларга, диний ва ижтимоий бухронларга тушмаган бойлар билан эзилган қора халқ ва синфлар ўртасида жарлик пайдо қилмаган мумтоз бир империя эди. Усманий даврида «Устун миллат, тубан миллат» деган таснифга дуч келинмайди. Француз олими Ф. Гренарднинг ифодаси билан: «Усманий императорлиги ҳеч қачон миллатлар қарама-қаршилигига, дин ва мазҳаб мужодалаларига фурсат бермаган. Мазкур мутаносиблик орқали усмонийлар нафақат ўтмиш императорликларидан, балки ҳуррият, демократия, лойиқлик (дин ва давлат бир-биридан ажратилган сиёсат) бўлган замонавий императорликлардан ҳам илғор ва беназир бир низом соҳиби эдилар».

Усманий императорлиги сиёсий барқарорлик, динлар ўртасидаги тотувлик ва ижтимоий адолат нуқтаи назаридан Буюк салжуқийлар императорлигидан ҳам анча афзал бир сиёсий ташкилот эди. Бинобарин, империалист давлатларнинг босқинларига қадар бегона миллатларнинг исён ва истиқлол ҳаракатлари баҳс мавзуси бўлмасди. XVI асрда Усманий императорлиги уч қитъада, эски маданият ўлкаларида, ички денгизларда ва кўпгина қавмлар узра ҳукм сураркан, ислом дунёсининг қолган мамлакатлари ҳам бошқа турк давлатларининг идораси остида эдилар. Хусусан, Ҳиндистонда бобурийлар, Эронда Софавий шоҳликлари, Туркистонда ва Олтин Урдада бошқа турк хонликлари мавжуд эди. Бу ерда турк миллатининг ҳокимияти ва ёйилиши Вияна дарвозаларидан Ганж наҳри водийларигача, Олтой тоғларидан Атлас тоғларигача, Итил (Волга)

бўйларидан Ҳабашистонга ва Саҳрои Кабирга қадар, яъни эски дунёнинг ярмини эгаллаганди. Шунинг учун ҳам Оврупанинг айрим тарихчилари (масалан Э. Дри-
олт) ҳақли равишда мазкур даврни «Турк асри» деб аташган. Улар «Муҳташам» деган Қонуний Султон Сулаймон турк жаҳон ҳокимияти даъвосини юксак савияда намойиш этган. Туркия, Туркистон, Ҳиндистон ва Ислом дунёсининг бошқа ўлкаларида қад кўтарган улуғ меъморий обидалар турк мафкураси ва санъат туйғуларининг энг гўзал моддий ифодаларини ташкил этади. Ислом мутафаккирлари ҳам XIII асрда дунёнинг тўртдан бири туркларга тегишли эканини таъкидларкан, бунини миллатнинг устунликларидан бири сифатида кўрсатадилар.

Усмоний мутафаккирлари империянинг моддий-маънавий куч манбаига шу даражада ишонишган эдики, XVII асрда бошланган инқирозни четлаб ўтиб, бир қанча чора-тадбирлар ёрдамида Қонуний Султон Сулаймон даврини қайта тирилтириш мумкин, дейишарди. Ҳатто XVIII ва XIX асрларда Русия ва Оврупа қаршисидаги мағлубиятларга қарамай, турклар миллий ва исломий қадриятлар тўғрисида заррача шубҳага бормас ҳамда маънавий мағлубиятни асло қабул этмасди. Дарҳақиқат, бу давлатнинг ҳаёти ва қудсияти (муқаддаслиги) турклар шуурида шу қадар ўрнашиб қолган эдики, Ибн Холдуннинг давлатларнинг туғилиш, юксалиш ва емирилиш назариясига содиқ бўлган Усмоний тарихчилари императорликнинг «Давлат-и абад муддат» мавжудлигига ва унинг юқоридаги фикрдан мустақилоқ эканлигига ишонишарди. Императорлик жуда оғир шартлар билан ва буюк хатоларнинг қурбони сифатида биринчи Жаҳон урушида енгиларкан, ўз тарихини шарафли дostonлар билан ниҳоялади. Ҳатто истиқлол урушининг ғалаба билан тугаши ва янги Туркиянинг туғилиши ҳам Усмоний туркларининг ўлим асносида-да қудратли бир мафкурага эга эканлигини кўрсатди. Шу тарзда, маънавий таслимият маъносига келган Танзимотдан¹ кейин Оврупа қаршисидаги кичик бир мунаввар зумранинг (жамоанинг) чўкиш туйғуси ва руҳий тапаззули ҳам мавжуд маънавий қудратни парчалайдиган даражада эмасди. Эътиборга лойиқ жи-

1. Туркияда 1839 йилда Султон Абдулмажид томонидан эълон этилган, бошқарувни яхшилашга қаратилган ислоҳ — тарж.

ҳат шуки, мусулмон оламининг устунлиги олдида Яқин Шарқ насронийлари ва хусусан, Румлар тамомила инқироз туйғусига берилганлари ҳолда, Оврупада на араблар ва на турклар учун бундай бир руҳий дард пайдо бўлди. Чунки черков ҳокимияти ва насронийликка содиқлик бунга имкон бермаган эди. Лекин илм ва фикр ҳуррияти шарофати билан насронийликка нисбатан уйғонган бир эътимотсизлик туфайли янги давр Оврупасида ҳам туркларнинг ижтимоий, ахлоқий, диний ва мафкуравий устунликларига доир баъзи фикрлар илгари сурилган бўлса-да, Усманий императорлигининг тобора секинлашган инқирози тушунчаларнинг тушкун ҳолда туғилишига йўл қўймади. Ҳолбуки, бугун янги туркияда терс бир маданият тушунчаси миллий маданият, ахлоқ ва мафкуранинг бузилишига сабаб бўлиш билан бирга, зиёлилар орасида оғир маданий бухрон ва тушкунлик ҳиссини пайдо қилган. Дағал материализмга қурбон бўлиш ва руҳсиз насларнинг етишиши илғорлик белгиси ҳисобланиб, турк тарихида илк дафъа миллий бирликка таҳдид солмоқда.

Туркларнинг моддий-маънавий қувват манбалари ва жаҳон ҳокимияти мафкураси соясида яратилган тарихнинг азамат даврларини ўрганар эканмиз, бошқа қавмларнинг яшаш, фикрлаш ва ишонишлари билан тарихий инкишофлари орасида мавжуд бўлган муносабатлар диққатимизни тортади. Ҳиндистондаги ўзаро диний низолар ва ҳайвон сўйишнинг таъқиқи тубжой қавмларининг иқлим ва ҳаёт шартларига боғлиқ. Бинобарин, уларнинг сиёсий қобилият кўрсатолмаганининг ва ташқи кучлар идораси остида қолганликларининг сабаби ҳам ана шундай муносабатларнинг табиий натижасидир. Ҳиндистонда халқларнинг ўта фарқли синфларга бўлиниши ва ўртадаги жарлик таъсирида уларнинг бир-бирларидан узоқлашиши, ниҳоят, паряларга¹ раво кўрилган сафил ҳаёт ва зулмлар ҳиндистонликлар эътиқодининг инсонийлик жиҳатини йўққа чиқаради. Ҳаёт шарт-шароитлари ва эътиқодлари орасидаги муносабатлар туфайли турклар ҳиндистонликларга зид равишда урушни гуноҳ эмас, балки одатий ҳол ва ҳатто савоб ҳисоблашарди. Чунончи миллий дostonга кўра Уғузхон давлатини фарзандларига тақсимларкан: «Эй

¹ *Паря* — Ҳиндистонда ҳеч қандай синфга алоқаси бўлмаганларга берилган умумий ном — Тарж.

Ўғилларим! Мен қариб қолдим, кўп жанг қилдим, Кўк-тангрига бўлган бурчимни адо этдим», деганида тўғри иш қилганига ишонган эди. Бинобарин, турклар ўз мижозларига тўғри келмаган Ҳиндистон динларини қабул қилишга мутлақо уринишмаган. Хусусан, Будда дини VI—VIII асрлар давомида Урта Осиёда тарқала бошлаган эди. Бироқ Кўк-турк ҳукмдори Билге Хон ва унинг вазири Тўнғюкүк бу динни юмшоқлик ва мискинликни тарғиб этгани, жангу жадални ва ҳайвон сўйишни ман қилгани, хуллас, туркларнинг ҳаёт тарзларига ноуйғун келгани учун рад этдилар. Чунки Будда дини миллатнинг ҳарб қудратини бузиб, Чин хавфига йўл очиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам турклар ҳар бир ишда миллий хусусият, эҳтиёж ва андишалардан келиб чиқиб иш қилишарди. Айни чоғда IX аср араб мутафаккири Жоҳизнинг: «Мони динини қабул этган уйғурлар жанг қобилиятини йўқотди», деган таъкидини эсламоқ жоиз.

Шомоний турклар жанг асносида душманни ўлдиришни гуноҳ эмас, балки савоб ҳисоблашарди. Шунинг учун ҳам Кўк-турк ҳоқонлари ва беклари ўлдирилган ёғий улуғларининг чиркин ҳайкалларини уларнинг таъбири билан айтганда, балбалларини ўз мазорлари ёнига тиклашиб, буларнинг охираат учун фойдали бўлишига шубҳа қилишмасди. Бу ҳам уларнинг жанговарлигидан бир шоҳидлик беради. Аммо Урхун ёзувларида ифодаланишича, турклар ўз миллатининг урушда селдек оққан қонлари ва тоғ бўлиб кўтарилган суякларини хотирлагани ҳолда, ўзлари ўлдирган душманлар миқдоридан гап очиб ифтихор қилмаганлар. Дарҳақиқат, хоқонлар доимо сулҳ ва низом учун курашганлари, муҳорабага эса фақат ички исёнларни ва ташқи тажовуларни бостириш мақсадидагина киришганларини билдирардилар. Туркларнинг уруш ғоялари исломнинг жиҳод мафкураси билан таққослаганда ўзининг ҳақиқий маъносида юз кўрсатади. Салжуқий ва Усмоний султонлари ҳам турк-ислом асосларига кўра тажовуз ва таҳлика вазиятида уруш эълон қилар ҳамда керак бўлганда, диний бир фатво билан ўз ҳаракатларини ҳимоя этишарди. Аммо ислом жиҳоди баъзи нотўғри тушунилиб, мусулмонларга фарз қилинган ҳукмларга эътибор берилмаган. Шу билан бирга, ўз низомига олган Самовий динларга кенг ҳуррият бериб, уларнинг қонуний ҳақларини таниган. Холбуки, насронийлик черковлари фақат бошқа динларгагина эмас, ҳатто ўз мазҳаб ва

тариқатларига ҳам мутлақо мулозамат кўрсатмаган. Турк қаҳрамонлари ўлганда, улар билан бирга отлари ҳам қўшиб кўмилган. Чунки улар охиратда ҳам отнинг хизмат этишига ишонишган. Мўғул хонлари эса шу ишонч билан қурбонликка инсонни танлашарди ва бу нарса икки қавмнинг маданий савиялари ўртасидаги тафовутни кўрсатиш нуқтаи назаридан аҳамиятга молик. Бир ҳоқоннинг туркларда фақат урушлардагина ҳийлага рухсат этилганидан ранжиганини эслатиш мақсадга мувофиқдир.

Динлар қавмларнинг табиати узра бўлгани каби қавмларнинг ҳам динларга таъсири тарихий бир ҳақиқат ва ижтимоий қонунларга мувофиқ. Шунга кўра, Жоҳизнинг уйғурлар ҳақидаги фикрини бир оз муболағали дейиш мумкин. Чунки, X асрда ислом манбалари уйғурлар ҳали кичик бир давлат ҳолидаёқ ўз диндошлари монийларни ҳимоя қилиш мақсадида Сомонийларга таҳдид сола оладиган бир қудратга эга бўлганидан хабар беради. Ҳақиқатан ҳам ижтимоий қонунга биноан Будда дини Узоқ Шарқда, насронийлик эса Оврупада талай ўзгаришларга учраган. Масалан, оврупаликлар насронийликнинг талқинига зид ўлароқ, эски жанг қобилиятларини сусайтирмаганлар. Ҳазрати Исо Оллоҳнинг ҳаққини Оллоҳга ва Қайсарнинг ҳаққини Қайсарга айиргани ҳолда, С. Томаснинг «Бадан руҳга тобедир» деган дастурига мувофиқ папалик руҳоний ҳокимият билан бирга дунёвий ҳокимиятни ҳам қўлга киритиш учун интилган, мужодалалар қилган. Араб, ажам ва турк миллатларининг ҳам исломнинг мазҳабу тариқатларига ўтказган таъсирини кўрмаслик мумкин эмас. Масалан, эронликлар эски динлари ва миллий туйғулари сабабли исломиятга ўзгартириш киритмоқчи бўлган. Ҳатто дастлабки даврларда ислом динига душман зумраларни вужудга келтирган. Исломиятни соф ҳолда қабул қилмак учун Ибн Таймийя фикрларига суянган. Ваҳобийлик қуруқ, қўпол ва санъатдан узоқ сажияга эга бўлиб, Арабистон шароитига тўғри келарди. Турклар бошқа миллатлардан фарқли ўлароқ, Ҳазрат Пайғамбарга бўлган севгиси билан мавлуд ойини қабул этаркан, ҳам теран қудсий туйғуларини, ҳам нозик санъат орзуларини рўёбга чиқардилар. Баъзи турк тариқатлари орасида мусиқа ва рақснинг буюк бир диний важд /илоҳий бир ишқ ҳоли/ воситаси ҳолига келиши ҳам эски турк қисмлари таъсиридан далолат. Тасаввуфий турк тариқатларига оид

ҳисобсиз хонақоҳ ва иморатлар ҳамда булар орқали ёйилган хайрли ишлар ҳам эски турkning инсонлик ва мусофирпарварлик туйғуларинининг исломият билан бирга юксалишидан ўзга нарса эмас.

Турк тарихида миллий, диний ва инсоний туйғуларга таянган жаҳон ҳокимияти мафкурасининг ҳарбий ва сиёсий қудрат билан ёнма-ён ривожланиши ҳақида гапириларкан, маънавий қувватнинг аҳамиятини ҳам таъкидлаш зарур. Дарҳақиқат, бир ҳовуч араб қаҳрамонларининг Сосоний ва Бизонс каби муаззам императорликларни тор-мор этишини Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом келтирган илоҳий руҳ ва ислом мафкурасининг қудратидан бошқа сабаб билан изоҳлаш имконсиз. Рум императорлиги ҳам ўта золим бўлишига қарамай, фақир насронийларга енгилишдан қутуллмаган, янги диннинг тантанасига монёблик қилолмаган. Турклар тарих саҳнасига чиққандан буён шомоний ва ислом даврларида бир Оллоҳга эътиқод қўйиншган. Ўзларини Тангрининг мумтоз қавми эканлигига, Унинг паноҳи остида яшаётганликларига, хоқон ва султонлар Оллоҳнинг жаҳон ҳокимиятини ўзларига эҳсон қилганига, ниҳоят, дунё низоини қуришга масъул бўлганликларига инонишган. Ислоннинг илк муждаларига ишонишгани учун Сулжуқий ва Усмоний турклари ҳам исломий иймон ва миллий шуур орқали тобора баркамол бўлар эдилар. Худди шундай ҳисобсиз маънавий омиллар қаршисида К. Маркснинг «Тарихий материализм»и бир томонлама изоҳ сифатида илмий танқидларга бардош беролмай касод бўлди. Маънавий қадриятларга содиқ бўлган турк хоқон ва султонлари миллатларнинг истиқлоли, бирлиги, фаровонлиги ва юксалиши йўлидаги мужодалаларни табиий бир вазифа ҳисоблаганликларини билдириб, турк халқи фақат давлати ва хоқони мавжуд бўлгандагина ҳаракатнинг барокатига умид боғлаганини таъкидлайдилар. Шу тарзда миллий туйғулар тарихида идорачи ва идора этилувчи ўртасида қизгин муносабат юзага чиқди. Бинобарин, турклар давлатини отадек муқаддас ҳисоблаб, «Давлат — ота» таъбири билан таърифлардилар. Дарҳақиқат, турклар қадим-қадимдан бери миллий туйғуларга чамбарчарс боғлиқлик нуқтан назаридан дунё миллатлари орасида мумтоз мавқега эга эдилар. Чунинчи, миллий туйғулар тарихида исли қўрилмаган Ўрхун ёзувларидаги мазкур руҳга эътибор берган рус шарқшунос олими В. Бартольд, «Эски туркларда миллий виждоннинг

шаклланганига шубҳа уйғотмайдиган даражада бир равшанлик мавжуд», — дейди ва ушбу хусусни «нодир бир нарсадир», деб, бизни назарда тутди. Жумладан, ўз китобимизнинг турли бўлимларида туркларнинг миллий, диний, инсоний ва демократик туйғулар асосига қурилган жаҳон ҳокимияти мафкурасига ишонганликларини кўрсатган васиқалар берамиз. Турклар ибтидодан усмонийларгача уруғ беклари идорасида қабила бирлиги ва феодал асосларга суянган сиёсий ташкилотга ҳамда давлат тушунчасига эга эдилар. Шунинг учун баъзан бошқа уруғ ва давлатлар ҳолида ўзаро уришмоқдан ҳам йироқ эмасдилар. Лекин бу сиёсий бўлиниш ва муждодалалар узра барибир, яна ўша миллий шуур ва жаҳон ҳокимияти мафкураси ҳукмрон эди. Худди бир-бирлари билан доимо уришиб келган эски юнон парчаларига хос бўлган муштарак юнонлик шуури янглиғ.

Миллий фикр тараққиёти ва миллий давлатларнинг ташкил топишини француз инқилобига қиёслаш тўғри бўлса-да, лекин миллий туйғулар туғилиши ва ҳатто миллатлар ташаккулини /ташкил топишини/ у билан боғлаш етарли эмас. Ҳақиқатан, миллий туйғулар ҳам дин туйғулари сингари эски даврларга бориб тақалади. Муштарак тил, дин ва маданиятларнинг, умумий севинч, байрам, хатар ва мотамларнинг бошланишидан эътиборан миллий туйғуларнинг табиий рўёби ҳақиқатдир. Исломият ва насронийлик каби икки жаҳоншумул дин ўз умматбирлиги ва дунё низоми учун бўлинишга олиб келадиган миллий ҳаракатларга изн бермайди. Шу билан бирга, мазкур туйғулар барибир ўз таъсири-ни сездирган ва тарихий вазифасини ўтаганлар. Миллий туйғулар баъзан ҳатто дин ва мазҳаб билан бирлашган ёхуд шу ном остида бир-бирларини қўллаб-қувватлаганлар. Натижада, миллатлар мавжудлиги жонли узв янглиғ давом этган. Чунончи, Яқин Шарқ насронийлари, хусусан, сурёнийлар арманлар мазҳаб тафовутидан қатъий назар бизонсликлардан ўз миллий борлигини ҳимоя қилганлар. Румлар ҳам Усмонийлар идорасини афзал кўриб, католик Оврупага қарши ўз миллий ва диний истиқлолларни муҳофазаси йўлида курашганлар. VI асрдан кайин Рум васфини йўқотишга ва юнонлашишга бошлаган Бизонс императорлиги Шарқ миллатларини ортодоксга/догма ва черков таълимотига мувофиқ тарбияланган, ортодокс мазҳабдан бўлган киши-тар/айлантирмоқ ва румлаштирмоқ сиё-

сати билан зулм ўтказган ва улар орасига миллий, диний низолар солган. Бинобарин, Бизонсинг жаҳон ҳоқимияти даъвоси туркларникига нисбатан тор ва адолатсиз моҳиятда эди. Исломи истилоси остида қолган Эрон эски диний эътиқодларини янги фикр ва мазҳаблар шаклида, хусусан, Ший /Гулот-и Шиа/ номи билан тирилтириш орқали миллий ва маънавий истиқлол ғоясини илгари сурардилар. Эроннинг буюк шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида: «Бу ўттиз йил ичида кўп заҳмат чекдим. Аммо форсийла Ажамни тирилтирдим», дер экан, асарни нақадар тегин миллий тиўғу билан ёзганидан фахрланади. Бу пайтда Эроннинг шарқида турк газналиклар, ғарбда эса ший Ажам бувайхликлар ҳукм сургани ҳолда, Фирдавсий арабларга нисбатан ўз нафратини яширмаган. Балки ислом истилосига кўра миллий ҳисларининг янада устун эканлиги фикрини илгари сурган ва бинобарин, унинг асари ва мусулмонлиги диний муҳитлар томонидан шубҳа билан қарши олинган. Турклар эса ўз орзуларига уйғун равишда Исломи қабул этгани ва Исломи дунёсига ҳоким бўлгани туфайли бундай тор тушунчаю туйғулардан узоқ бўлган.

Араблар Амавий халифалиги замонида Исломиятдан ўз миллий туйғуларидан келиб чиқиб фойдаланишди. Ўзларини қолган мусулмон қавмларидан устун, уларни ўз сояларида ҳидоятга эришган, дея араб бўлмаганларни ўз маволи /озод қули/ ҳисоблашарди. Исломининг тенглик руҳига ва уммат бирлигига зид бўлган бундай ҳаракат ёхуд мутаассиб миллатчилик бошқа мусулмон қавмларда ҳам муқобил ҳисларни қайратган. Ва Исломи тарихида машҳур Шуубийё /миллатчилик/ жараёнини майдонга келтирган. Шу тарзда араб бўлмаган мусулмонлар орасида ҳам ўзларини араблардан устун бўлганликларига доир фикрлар юзага чиққан, асарлар ёзилган. Бу мутаассиб сиёсат Амавий давлатининг илқиролига ва Аббосий халифалигининг ҳоқимият тепасига келишига асосий омил бўлди. Аббосий давлати арабларга эмас, балки аввало, эронликларга, сўнгра туркларга таяниб исломининг тенглик асосларига содиқ қолди. Аммо унга қарши майдонга чиққан ший Фотимий халифалиги сунний мазҳабларга ўтказган зулмларини христианларга ҳам қўллади. Салжукий ва Усмоний туркларни ислом асосларига ва турк аналарига содиқ қолиб, динлар ва мазҳаблар орасини келиштириш орқали жаҳон ҳоқимияти бўларини.

осонликча ривожлантирдилар. Христиан Бизонс ва Оврупа учун номаълум бўлган бу диний хуррият ва адолат шарофати билан ўзга қавмлар кўнгилларини ҳам олдилар. Жаҳон ҳокимияти мафкураси билан бирга турк халқлари ва аскарлари ўртасида миллий туйғуларнинг доимий мавжудлигига эришдилар. Миллат ҳақиқатини қабул қилган Исломият ҳам диний ва инсоний ғояларга хилоф келмаган мўътадил бир миллатчиликни ман этмайди. Аммо миллатлар аро устунлик ва нафрат туйғуларига ўз таъбири билан айтганда, ирқчиликка, қавмий маҳдудликка рухсат бермайди. Шу эътибор-ла миллат, дин ва инсонлик туйғулари ўртасида муштарак бирлик қуриш мумкин эканлигини турклар мозийда барпо этган жаҳон ҳокимияти ҳамда дунё низоми даъволари билан бугун фақат назариядагина қолган Бирлашган Миллатлар ғоясига ортиғи билан яқинлашганини таъкидлаш ўринлидир.

Миллатларнинг тарихий қудрат ва ожизликларига кўра юксалиш ва таназулларига оид бир қанча сиёсий туйғу ва эътиқодларга соҳиб эканликларини билемиз, Эски Рум, Эрон ва Бизонс императорликлари, Буюк Искандар ва Чингизхон ҳам жаҳон ҳокимияти-ю дунё низомини даъво қилишарди. Аммо усмонийлар миллатлар, динлар ва синфлар ўртасидаги тотувлик ва адолатни таъсис этишда уларнинг барчасидан юқори эди. Ислом дунё низоми асосларига риоя қилишда ҳатто эски турк давлатлари ва Аббосий халифалигини ортда қолдирганди. Башариятнинг сўнгги илғор қадами намоийш этган Оврупа маданияти ҳам диний ва миллий таассуб/мутаассиблик/ ҳаракатларига, синфлар аро кураш ва материалистик касалликларга мубтало бўлганди. Ҳақиқатан ҳам Ғарб дунёси ё черковнинг илм ва маданиятга тазйиқи билан, ёки илм ва маданиятнинг динга қарши исёни билан юзма-юз келган. Маданиятнинг бақоси ва башариятнинг саодати учун зарур ҳисобланган модда — руҳ мувозанатини сақлай олмаган. Дарҳақиқат, дунё кўзини қамаштирган Ғарб маданияти материализм асосида ривожланди ва Оврупа оламини ўз ҳокимиятларига бўйсунтирди. Миллатларни устунорий ёки оқ ва бошқа ирқларга ажратган бир қанча ботил фикр ва назариялардан қутула олмади. Шу билан бирга, материалист ва мутаассиб миллатчи фикрлар Оврупа миллатлари орасидаги жанжал оловини пуфлаган. Ўз маданиятларига кўшиб

бутун дунёни ҳам оғир бўҳронларга дучор қилдилар. Шу тарзда Янги давр маданияти инкишофида илм-дин ва мазҳаблар ўртасидаги кураш билан бўғишган Оврупа чора сифатида дин ва дунё муносабатини виждон амрига ҳавола этди. У бу билан ҳузур-ҳаловат топмоқчи бўлди, бироқ моддиюнчи ва миллиятчи истаклар Оврупани янада оғирроқ аҳволга ташлади.

Инглизлар оролларда яшаганликларига қарамай, фақат Янги /XVII асрнинг охиридан XVIII асрнинг охиригача бўлган/ даврдагина денгиздан ўз насибасини ола бошладилар. Ва денгиз тижорати ва ширкатлари шарофати билан тарихнинг янги нав буюк императорлигига асос солиб, эски даврдаги финикаликларни, ўрта-асрлардаги италянларни ва янги даврдаги қўшниларини жуда-жуда орқада қолдириб кетдилар. Ушбу жаҳоншумул императорликнинг хусусияти ва инглизларнинг сажиясига мувофиқ бу миллат замондош императорликларга қиёсан янада мўтадил ва ҳалим бир низомни ҳамда жаҳон ҳокимияти шуурини ўзида акс эттирарди. Ва ўзини фақат бошқа ирқлардан эмас, балки ўз орий ирқдошларидан ҳам устун эканликларини ҳис қилишарди. Ҳатто мазкур сифатлари билан Оврупа маданиятини қуришда айни хизматни адо этган олмон, француз ва италянлардан ҳам юксакроқ қобилиятлари борлигига ишонишарди. Инглиз тарих файласуфи А. Тўнби юксак идора қобилияти нуқтаи назаридан ва ҳокимият анъаналаридан келиб чиққан хислатларни назарда тутиб, Ғарбда инглизларни Шарқда туркларни мисол тариқасида бир-бирига муқояса этади. Сиёсий бирликка эришиш ва мустамлака императорлигини бунёд этишда кечиккан олмонлар эса юксак илм, маданият, санъат ва техникаларига, оқ ирқнинг энг тоза насли эканликларига ишониб, қудратли миллатчилик ва пантерманизм шуури билан жаҳон ҳокимияти даъвосига киришганди. Бироқ янги давр Оврупасида асорат руҳиятидан жаҳон ҳокимияти даъвоси томон отилган чор Россияси эътиборга лойиқ ўрнатқчлароқ тўхталишга арзигуликдир.

Дарҳақиқат, эски рус солномаларига ва тўғридан-тўғри славян олимларининг тадқиқотларига биноан сиёсий ташкилот ва давлат қуриш қобилиятидан маҳрум бўлган славянлар бутун эски ва ўрта даврларда турк ҳамда герман қавмларининг идораси остида асир бўлиб

яшаган ва бу хусус-ла тарихда эмас, жуғрофияда муҳим ўрин эгаллаганлар. Чунончи Оврупа тилларида қўл маъносини билдирган эсклав калймаси аслида эсклавус (славян) дир. Болқонда Булғор давлатини қурган ва хазорлар қўл остида яшаган Киев шаҳзодалари улардан хоқон унвонини олганди. Рус шаҳзодалиги ва рус исми ҳам искандинавияликлар ижодидир. Рус шаҳзодалари Бизонсдан Ортодокс насронийлигини, маданият ва ёзувини қабул қилгандан ҳамда Олтин Урда хонлигининг парчаланишидан кейин кучга кирди ва шарқу жанубга юриб, эски турк ўлкаларини истило қила бошлади. Улар ўзларини инқирозга учраган Бизонснинг вориси дея, Истанбулдан кейин Москва учинчи Рум мавқеига кўтарилганини даъво қилдилар. Рус шаҳзодалари энди чор (қайсар), яъни император унвонини олиб, янги ва улкан бир даъво билан майдонга чиқардилар.

Тарихий инкишофлар ва Рус императорлигининг кенгайиши ҳукмдорларга жаҳон ҳокимияти шуурини бераётганди. Чунончи, чорга тож кийдирган Москва Патрикт (ортодокс ва шарқ черковларининг бошлиқларига берилган ном) бунини Исонинг тожи ва чорни эсанинг намояндаси дея кўрсатиш билан насронийликнинг энг юксак мавқеини ва дунё ҳокимиятини ўзига тақабётганди. Ортодоксликнинг вориси бўлмиш чор император шаҳри Истанбулни олиш, усмонийлар императорлигига доҳил бўлган славян ва насроний миллатлар узра (янги) ҳокимият барпо этишга киришдилар. Чорлар диний мавқелари ва учинчи рум сифати билан Оврупага қарши эски ортодокс-католик рақобатига интилиб, ўзларини улардан устун дея билардилар. Русияда ижтимоийнинг хасталиги ва оврупа маданиятининг хазмсизлиги вужудга келтирган большевик инқилобини ҳам Фарбга қарши уйғонган тарихий рақобат ва интиқом туйғуларининг давоми дея ҳисоблаганлар ҳам йўқ эмас. Чорлик даврида ортодокс дини ва панславянизм чорларда жаҳон ҳокимияти орзусини қандай пайдо қилган бўлса, большевиклар идорасида ҳам коммунистча ва миллатчи фикрлар Оврупа ва дунё устидан ана шундай ҳукмронлик ҳавасини туғдирди. Шу тарзда тарихи асорат руҳиятидан озод бўлмаган ҳар бир миллат шарт-шароит ўзгариши билан дарҳол дунё ҳокимияти шуурига эриша бошладилар. Шу билан бир-

га, Русиядаги инқилоб кичик бир ҳоким гуруҳга тегишли бўлиб, халқ на чор ва на болшевиклар даврида ҳақиқий ҳуррият ва миллий шахсиятга эга бўлдилар. Бинобарин, ҳар икки даврда ҳам истибод ва зулм ҳукм сурган. Чунончи, рус зиёлиларининг истибодга қарши кўтарилган мужодалалари ўзининг материалист ва нигилист моҳияти билан жамиятни табиий такомилдан узоқлаштирган. Бир мутафаккир «Большевик рус давлати истибод ва зулм остида қанча кучайган бўлса, рус жамияти шунча заифлашди», дейдики, бу миллий ва сиёсий онгнинг ҳануз етарлича ривожланмаганини ифода этади. Авлиё Чалабий рус миллати ташкил топган тақдирда турк-ислом дунёси учун пайдо бўлажак хавфга ишора қиларкан, давлатининг кенгайишига қарамай, русларнинг ҳалигача бир йиғин ҳолда мавжудлигини таъкидлайди. Миллатлар сажияси осонликча ўзгармаслиги сабабли Русияда ҳукм сурган истибод тамалида эски асорат иллоти борлигини кўриш жоиз. Большевикларнинг бутун дунёга ҳукмронлик қилиш жасорати ҳам айнан шу ердан чиқмоқда.

Чорларнинг истибодиди ҳам рус халқининг мана шу ҳолига, ҳам Бизонсдан келган истибод анъанасига таянади. Дарҳақиқат, чорлик даври истибодидига қарши ҳеч қандай назорат кучи ва муассасаси йўқ эди. Оврүпада черков ноил бўлган юксак обрў-эътиборни на Бизонс ва на Рус императорлигида учратиш мумкин. Зеро, патрикхона (ортодокс ва шарқ черковлари бошлиқларининг қароргоҳи) доимо император ва чорлар қўлида бир восита эди. Сафовий Эронда бўлганидек, Русияда ҳам нозирлар олган амр-фармонларини тадбиқ этишдан бошқага ярамасди. Холбуки, Усмоний подшоҳлари давлат ишларини шарият ва қонунларга биноан идора этар, мамлакат масалалари девонда музокара қилиниб, кейин қарор чиқариларди. Шарият ва қонунлар қоровули ҳисобланган олимларнинг ҳамда диний афкорнинг ҳам назорати жуда таъсирчан эди. Қудратли шоҳлар баъзан шайхулислом ёхуд муфтилар фатвоси қаршисида ўз қарорларидан воз кечардилар. Усмоний ҳукмдорлари зотан миллий давлат тушунчасига ва диний низомига қаттиқ боғланган эдилар. Қонуний Султон Сулаймон кексалиги ва бетоблигига қарамай, сўнгги Можаристон сафарига умумий афкор таъсири остида чиқишга мажбур бўлганди.

Замонамизда буюк давлатлар жаҳон ҳокимияти

шуурига эришиш даражасига етдилар. Бу инкишофда эски туркда табиий равишда туғилган миллий ва диний ишончлардан, инсоний туйғулардан зиёда муҳокама ва моддий ҳисоб-китобнинг аҳамияти кўзга ташланади. Қолаверса, улардаги миллатчилик мутаассиб ғоялар моҳиятида шаклланган. Бинобарин, замонавий императорликларнинг биронтаси ҳам миллатлар аро тотувликка, адолат ва инсонийлик туйғуларига асосланган усмонийлар давлат низоми даражасидаги идорани барпо этолмаган. Унинг қадар узун умрга, соғлом ва барқарор сиёсий тузумга эга эмаслар. Миллатларнинг сиёсий туйғу ва ишончларидаги табиийлик, ҳеч шубҳасиз, устунлик ва куч манбаи ҳисобланади. Польшаликлар ўз истиқлоллари турк суворийлари отларини Вистул дарёсида суғорган замонга боғлаган бир афсона ва кароматга ишонганлар. Биринчи жаҳон урушида турк аскарларининг Галичя жабҳасига бориши ва ниҳоят, бу миллатнинг халос бўлиши мужданинг тўғрилигига далилдир. Халққа тегишли бўлган табиий ишончлар тўғрисидаги бу ажойиб мисолга муқобил баъзи миллатларнинг сунъий афсона ва фикрлари воситасида мутаассиб миллатчилик ҳавасларини парвариш этишлари кулгили ва ёмон натижалар берган. Хусусан, XII—XV асрларда ўзларини турклар қаршисида заиф ва фақир ҳис этган бизонсликлар туркларнинг устунлигини ҳамда ўзларининг инқирозини хаспўшламоқ учун турли афсоналар тўқиганлар. Оврупа ва Русия шарофати билан қурилган кичик Юнонистон Усмоний императорлиги дучор бўлган империялистик машмашалардан дадилланиб, эски таназул афсоналарини ўзгартиришга ва туркларга қарши хаёлий зафарларга доир афсоналар тўқишга киришди. Усмоний императорлигини қайта тирилтиришдан ҳам мушкул ҳисобланган бу хаёлий афсоналарни черков ва маориф ташкилотлари ёрдамида ёш авлод онгига сингдиришга уринаркан, юнонликлар фақатгина кулгили ҳолга тушганлари йўқ. Балким, Тасаляда турк найзаларига, Сақаряда қояларга дуч келдилар, Измирда эса денгизга ғарқ бўлдилар. Булардан қатъи назар, юнонлар бетизгин ҳавасларидан халос бўлолмадилар. Туркияга қарши Салиб юришига тайёргарлик кўришдан воз кечмадилар. Бир томондан бундай уйдирмалар билан бошни оғритган Юнонистон, иккинчи томондан ҳануз Фанар патрикхонасига содиқ қоларкан, ҳатто Бош қонуни (конституцияси—тар.) би-

лан ҳам Истанбулни диний марказ ҳисоблардилар. Ҳолбуки, истиқлолларига эришган қолган барча ортодокс миллатлар Фанардан айрилиб, ўз миллий патрикхоналарини қурганлар.

Тарихий мафкура куч-қуввати воситаида юнонларнинг энг сўнги хаелларини йўққа чиқариб, истиқлолини қутқариб олган Туркия эндиликда ҳам Юнон эҳтиросларига жавобан ғафлатга тушмоқда, ҳам турк миллатини оёқда тутиб турган мафкурасига, миллий, диний ва маданий қадриятларига илғорлик даъвоси билан дарз кетгизмоқда. Чунончи, Онадўлини Ватан ҳолига келтирган миллий, Исломий қудсиятию мақбараларини таъқиқлаш, тарихий обидалар, авлиё ва қаҳрамонларга тегишли ёдгорликларни унутиш, аммо насроний ва Бизонсга доир уйдирма зиёратгоҳларни барпо этиш ҳолларини қайд қилмоқ жоиз. Истанбулнинг тарихий муқаддаслиги ва диний марказ бўлиш васфларининг бартараф этилиши, сабабсиз равишда ортодоксликнинг маркази ҳолида ташлаб қўйилиши, Аёсофя ва бошқа айрим жомийларнинг бизонслаштирилиши одатда, юнон истакларини жунбишга келтиради. Шу тарзда бир ёнда Юнонистон мутаассиб ва кулгили «Мегалу идея» хаёли билан, бошқа ёнда эса Туркия ўз маънавий қадриятлари ва мафкурасини йиқитиш орқали бир-бирига зид, аини пайтда, илмий ва инсоний асосларга номувофиқ инкишофларга мажбур бўлмоқдалар.

Дарҳақиқат, инсон жисм ва руҳдан ташкил топгани ва унинг саодати ҳам ана шу икки унсур ўртасидаги мувозанатга боғлиқ экани ҳолда, азамат Оврупа маданияти ҳануз мувозанатни топа олмаётир. Моддиюнчи Румга қарши шиддатли мужодала асосига бунёд этилган насронийлик ҳаёт ва дунёни инкор этиш билан бу сафар ҳам мувозанатни жисмнинг зарарига бузди. Илм ва маданиятнинг инқирози орқали Урта асрлар Оврупоси турғун ва қоронғу даврга кирди. Салиб юришлари замонида ислом маданиятидан илм, маданият ва техника сабоқларини олиб замонавий давр маданиятини яратган Оврупо насронийлик билан илм ўртасида вужудга келган ҳамда мазҳаб курашлари орқали давом этган олишувга дуч келди. Лоиқлик тамойили асосида илм ва черков ўртасида тузилган сулҳ дин билан маданиятнинг бир-биридан ҳоли ўлароқ ривожланишига, материализм ва даҳрийликнинг ёйилишига ва шу тарзда келиб чиққан янги бухронларга сабаб бўлди. Оврупада ривожланган мутаассиб миллатчилик ва унга

қарши чиққан инсонпарварлик ҳам моддиюнчиликдан озиқа оларди. Дарҳақиқат, дин ва байналмилалчи ҳи-собланган ҳаракат аслида, табиий туйғуларни инкор этиш орқали ўз ғоясидан янада узоқлашмоқда, янада кўпроқ моддиюнчи бўлган бухронли бир дунё яратмоқда. Аслида, динлар инсониятни бир-биридан айирмайди, балки Оллоҳ, хайр, ахлоқ ва шафқат йўлида бирлаштиради, инсонни модданинг қулига айланишдан халос этади. Табиий туйғу бўлган ва бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларига даҳл қилмайдиган, аксинча, ҳурмаг кўрсатадиган мўътадил миллатчилик илмий, милдий ва инсоний ғояларга уйғундир. Дунё тарихида энг мутаассиб миллатчилик даврини бошлаган капиталистик ва коммунистик ўлкалар ўз моҳиятлари билан мағлубдирлар. Коммунизмнинг зулм ва истибод этагини тутиши жамиятларни улкан бухронларга мубтало этди. Русия ва Чиннинг дунёга ҳукмроқ бўлиш эҳтирози ҳам ана шу ердан туғилмоқда. Янги қурилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ғояси материалистик инкишофларни жисм-руҳ мувозанатига сололмагани туфайли ҳам Оврупа маданияти ўзи билан бирга бутун дунёни жарга судрамоқда. Шундайки, бугун дунёда ҳукм сураётган нисбий турғунлик фақатгина қўрқув мувозанатига таяниш бўлиб, башарият ва маданият ичига тушган бу маънавий сукут аслида атом бомбасининг портлашидан қўрқинчироқдир. Қўрқувга суяниб турган дунёнинг оқибати мавҳум бўлгани учун башарият тарих давомида қозонган маънавий қадриятларига ўз юксак мавқеини қайтариб бермагунча, бухрон ва хатарлардан қутулиш — имконсиз.

ТУРКЛАРНИНГ НОМИ ВА ОНА ЮРТИ

«Менинг Турк исми ва Шарқдан макон берганим бир қўшиним бор. Қайсиким қавмга газаблансам, мазкур қўшинни унинг устига солдираман».

(Маҳмуд Кошғарийдан)

Қадим замонларда Хун, Кўк-турк, Уйғур ва бошқа давлатларнинг марказлари Ўрхун теграсида жойлашгани туфайли Мўғулистон туркларнинг она юрти ҳисоб-

ланарди. Аммо тарихий, лисоний ва достоний далилларга асосланган тадқиқотлар турк она юртининг Олтой-Урал тоғлари ораси эканлигини кўрсатмоқда. Бунга Мўғулистон хиттаси ҳам киради. Дарҳақиқат, тарихий билимларимиз билан бирга достоний ривоятлар ҳам Она-Ватан марказини Болқон, Орол ва Иссиқкўл ҳудудларида бўлганлигидан шоҳидлик бермоқда. Чунончи, достоний Уғизхон, Афросиёб ва бошқа ҳукмдорларга тегишли ҳикоялар билан кўк-турк, Уғиз ва қорлуқларга доир бир қанча тарихий хотиралар асосан шу хиттада вужудга келган. Масалан, Сирдарё атрофида яшаган ўғизларнинг пойтахти Янгикент ва бошқа бир қанча муҳим кентларнинг Афросиёб томонидан бунёд этилгани достонларда айтилган. Ун икки ҳайвонли турк тақвимининг ижоди ҳам афсонавий бир турк хоқонига ва Ил дарёси водийсига боғланган. «Уғиз» достони Сирдарё атрофини Уғизларнинг она юрти ўлароқ тасвир этаркан, Чин манбалари хунлар наслидан келган кўк-туркларнинг (истиқлолга эришмасдан аввал) Олтой жанубида яшагани ва темирчилик билан машғул бўлганини таъкидлайди. Бу ер миллий анъаналарнинг маркази бўлиб, турклар, хун ва кўк-турклар даврида ҳар йилнинг бешинчи ойининг саккизинчи кунда Тангрига ва улуғларнинг руҳларига қурбонлик сўйишиб диний маросим (байрам) ўтказишарди. Муқаддас китобларга боғли ривоятлар ҳам Ефаснинг ўғли «Турк»нинг ватанини Иссиқкўл хиттасида дея шоҳидлик бермоқда. Чунончи, ривоятларга кўра Нун пайғамбар дунёни ўғиллари — Хом, Сом ва Ефасга тақсимларкан, туркларнинг жадди (аждоди) бўлган учинчисига Жайхун (Аму) наҳрининг нариги юзидаги мамлакатларни, яъни Туркистонни берган. Оқ-хунлар, ғарбий кўк-турклар, кейинги ўғизлар ва қорлуқларнинг Сирдарё ва Иссиқкўл ҳавзаларида яшашлари ривоятларнинг тарихий манба эканлигидан далолатдир.

Эрон миллий достонига ёхуд «Шоҳнома»га биноан Фаридун Туркистон ва бутун Шарқ ўлкаларини туркларнинг аждоди Тур ва Туражга, Эрон ва Араб ўлкаларини эронликларнинг жадди Иражга, Рум ва Рус мамлакатларини эса Саламга бериб, дунёни учга тақсимлаган. Эрон минбалари сингари Чин, Юнон ва Араб манбалари ҳам туроний ҳамда эроний қавмларнинг анъанавий ҳудудини Жайхун наҳри ташкил этганини ва турк она юртининг Туркистон бўлганини аниқ-

лаганлар. Эронликлар Турга нисбатан мазкур ўлкани «Турон» дейишганки, бу исм форсча «турк» калимасининг шакли Тур(к) ондан, Тур ёки Тураж эса туркдан бошқа нарса эмас. Айни Эрон манбаларига мувофиқ туркларнинг афсонавий подшоҳи Афросиёб Тур(к)-нинг невараси бўлиб, Туркистондан кейин Эрон, Ҳиндистон, Рум ва Рус ўлкаларини фатҳ этган. Эрон-Турон мужодалаларининг қаҳрамони ҳисобланган Афросиёбнинг пойтахти Марв ёхуд Балх шаҳри кўрсатилганки, тарихда оқ-хунларнинг ёки эфталитларнинг маркази шу ер бўлганидан далолат беради. Достоний тарих бу мамлакатларда Афросиёб қурган бир қанча шаҳарлар ва унга тегишли хотиралардан хабар беради. Шу тарзда турк ривоятларида Ўғизхон, Эрон ривоятларида эса Афросиёб бўлган. Ўғиз достонининг Исломий ривояти Ўғизхонни Ефаснинг невараси сифатида кўрсатадики, бунинг ҳам ислом анъанасидан ўтганлиги муҳаққақдир. Форс манбалари сингари Чин тарихлари ҳам ўз мифологик жадлари — хиалар (эра-миздан аввалги XII—XIII асрлар) билан туркларнинг аجدоди Хиунг-нуларнинг бир манбада қўшилганини ёзадилар.

Эски Эрон императорликлари, Искандар истилоси, ислом қўшинларининг тазйиқи ва ниҳоят, Мовароуннаҳрда сомонийлар давлатининг қурилиши турк сил-силасининг Шарққа томон юришларига сабаб бўлган. Бу хусус тарихий ва достоний ривоятларда ҳам қайд этилган. Бунга жавобан, хун, оқ-хун, кўк-турк ва ўғиз истилоларида туркларнинг Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон, Афғонистон ва Хуросонда такрор муваффақият қозонишларига ёрдам берган. Ҳамда Жайхун наҳри яна эрон-турон қавмларининг анъанавий худуди сифати ўз ўрнида қолган. Тарихий даврлар асносида дарёнинг шарқида Эроний суғдаклар хоразмлик бўлганидек, туроний оқ-хунлар, кўк-турклар ва калачлар наҳрнинг ғарбидан жой олишганди. Мағрибга кўчиш шу қадар кучайдики, ниҳоят, X асрга келиб, Мўғулистондаги турклар сони жуда ҳам камайди. Чингизхондан кейин эса деярли турк қолмади ва Шарқдан келган мўғуллар бу ўлкани Мўғулистонга айлантирдилар.

XI асрдаги буюк турк ва салжуқий кўчишлари турк диёрлари чегарасини кенгайтирди. Бинобарин, XIII асрда Туркистон ёхуд Турк диёри (арз-ут-турк) Чин ва Ҳиндистон ҳудудларидан Рум ва рус ўлкаларига қадар

ёйилади. Бу — дунёнинг тўртдан бири, деганидир. Айни асрда оврупалик сайёҳлар қипчоқ диёри (Қўмония) билан бирликда Туна бўйларидан Олтой тоғларига қадар узайган бутун сарҳадларни «Буюк Туркия» ва Салжуқли Онадўлисини содда қилиб «Туркия» дейишарди. Шу тарзда Туркистон ёхуд Туркия номи туркларнинг ёйилишлари билан кенг сарҳадларни ўз ичига оларди. Бунга муқобил равишда X аср араб жўгрофиячилари турк исмини фақатгина шомоний туркларга нисбатан, мусулмон туркларини эса улардан айириб, Туркистон номини ислом ҳудудларига кирмаган ва Фороб, ҳатто Таласнинг нариги ёғида бўлган турк мамлакатларига кўра қўллашар эди. Исломиянинг ёйилиши билан ҳудудлар ўзгаргани ҳолда, мазкур хато кейинги манбаларда ҳам тақрорланган ва бу хусус бир қанча тарихий чалкашликларга олиб келган. Шунинг учун ҳам эски Эрон манбаларининг «Тирон» (туркларнинг юрти) деганлари Туркистон салжуқийлар даврига довор ислом асарларида. Мовароуннаҳр номи билан тилга олинган. Шу билан бирга, араблар Туркистонга келган пайтда, Мовароуннаҳр кўк-турклар ёки уларга тобе хон, ёбғу, тархон, тегин, тудун унвонларига соҳиб бўлган турк ҳукмдорлари томонидан идора этилар; турк қўшинлари эса арабларга қарши курашар эди. Шунинг учун ҳам Жайхун дарёсининг нариги соҳилидаги халқларни турк дея билишарди. Чунончи, араблар билан жанг қилган Бухоронинг аёл ҳукмдори ҳам турк эди. Ҳатто араб мутафаккири Жоҳиз: «Хуросон лисони билан турк тили орасидаги фарқ Макка ва Мадина лаҳжалари ўртасидаги тафовутга ўхшайди», дер экан, туркларнинг Жайхун наҳрининг бу соҳилида ҳам яшаганликларидан хабар бермоқда. Бу эса оқ-хунлар ёхуд эфталитларнинг мазкур жойлардаги ҳокимиятлари ва ўрнашишлари билан боғлиқ. XIII асрда этник ҳудудларни билдирган Туркистон номи Туна дарёси бўйларига қадар бўлган жойни ифода этгани каби усмонийлар даврида Туркия исми ҳам баъзан сиёсий маънода қўлланиб, императорликнинг улкан сарҳадлари ичидаги мамлакатларни билдирган.

Турк номининг тарих майдонига чиқиши VI асрда Кўк-турк давлатининг қурилиши билан боғлиқ. Чунончи, бу қавмни чинлар «Ту-киу», бизонлар эса «Туркува» дейишардики, Ўрхун ёзувлари кашф этилмас-

дан олдиноқ мазкур исмларнинг «Турк» эканлиги англашилмоқда. Исломдан аввал Жоҳилийя шоирлари (Аъшо ва Нобига каби) ва Ҳазрат-и Пайғамбар ҳадислари ҳам туркларни ўз номлари билан атайдилар. Кўктурк хоқонлари табиатларида мавжуд бўлган ва ҳатто ўз давлатларига қарши исён кўтарган ўғиз, туркаш ва қирғиз улусларини ҳам турк дея зикр этар ҳамда буларни «Ўз турк миллатим эди» /турким будуним эрти/ дея кўрсатарди. Бу нарса турк номи фақатгина кўктурк хоқонлари хондонларига ёки давлатга тегишли бўлмай, балки бутун бир миллатга доир эканидан далолат бермоқда. Турк номининг бунчалик кенг маъно касб этиши унинг кўк-туркдан ҳам аввалроқ мавжуд бўлганидан нишона. Масалан, Эски Эрон ва Араб манбаларида оқ-хунлар ҳаёти турк номи билан баён қилинган. Достоний Турон исми ҳам туркдан келаётгани англашилган. I аср латин муаллифи Помпеиус Урал (Ёйиқ) ва Итил (Волга) дарёлари орасида бир қавмнинг яшаганлигини қайд этади. Ҳатто машҳур Синология (пин филологияси) олими Де Грууд хунлардан аввал Чин шимолида тик номли қавмнинг бўлганлиги фикрини илгари сурганлар.

Шунга қарамасдан, эски даврларга доир қайдлар ҳануз ноаниқдир. Турк исмининг этимологияси ҳам унинг эскилиги билан алоқадор бўлса керак. Чин манбалари турк исмини кўк-туркларга боғлаш билан бирга, унинг этимологиясини масаллар ёрдамида тушунтирганлар. Чунончи, бир ривоятга биноан, Олтой тоғларининг жанубида аварларга тобе бўлиб яшаган кўк-турклар уларга темирдан қурол ясаб берганлар. Шу атрофдаги тоғлардан бирини туркчада «Ту-киа» дейишгани учун мазкур миллат ана шу исми олган эмиш. В. Томсон ва Г. Немет каби машҳур туркологлар уйғурча «бақувват» маъносида ишлатилган «турк» ёхуд «турук» калимасининг исм ҳолига келиб, турк миллатини ифода этган, деган фикрни айтганлар. Ҳолбуки, Мункакси ва Вамбери сингари олимлар «турк» сўзи тўрамоқ сўзининг илдиздан ҳосил бўлган дер эдилар. Чунончи, низом, урф ва анъана маъносида истифода этилган «тўра» сўзи ҳам айни илдизга боғлидир. Худди «юрук» (кўп ва тез юрган) исми «юрмоқ» калимасидан олинганидек. Мазкур изоҳ «турк» отини тўраган, яратилган, яъни махлуқ ва инсон маъносида (турук,

турк) эканини билдиради. Бинобарин, туркларнинг инсон маъносида мазкур калимани ўзлари учун танлаб олгани ва ҳар бир қавми ҳамда давлати узра турк исмини барча турклар учун ишлатганини қабул этиш маъқулдек туюлади. Чунончи, «Турк уйғур тили» таъбири ҳам ҳар икки жиҳатни ифода этади. Кўк-турклар эса исмнинг бош томонига «кўк» сифатини қўшиб, унга самовий ва ўзларига шоҳидлик этувчи бир маъно берган эдилар. «Турк» номининг қувват маъносида келиши турк миллатининг қудрати туфайли кейин қўшилган сифатидир.

Турк исми фақатгина турк қавмларигагина эмас, балки кўшни ва қариндош қавмларга ҳам тегишли эди. Масалан, VI асрда Ислом ва насроний муаллифлари Куран атрофида яшаган можарларни, шарқдаги мўғул ва хитойларни ҳам турк ҳисоблашарди. Ҳатто Ўғиз достони ва ислом жуғрофиячилари турклар ҳокимиятида яшаган сақлаб/славян/ларни ҳам турк зумраси сифатида тасвирлаган. Араблар аввал Аму, сўнгра эса Сир наҳрларининг нарёғида яшаган барча қавмларни ва мўғулларни турк ҳисоблаганлар. Мазкур исм мусулмон ва мусулмон бўлмаган ҳамда шомоний ҳисобланган бутун туркларга нисбатан қўлланган. Чунончи, мусулмон қорахонийлар ўзларига турк ва мамлакатларига Туркистон номини берганлари ҳолда, ирқдошлари уйғурларни ўзларидан айирмоқ мақсадида кофир турк деб аташарди. Ўзларини эса мусулмон турк дейишарди. Шу муносабат билан араблар дастлаб эронликларга берган ажам (бегона) номини кейинчалик барча араб бўлмаган қавмга нисбатан қўллаганларини хотирламоқ ва худди шундай, турк исмини ҳам улар тарафида ҳамда шарқда яшаган мўғул ва бошқа қавмларга нисбатан ишлатганини таъкидламоқ жоиз. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кўшини ва фуқароси орасида кўп миқдорда шомоний, қипчоқ ва қангли улуслари яшагани ҳолда, ғайримуслим турклару ҳатто қорахитой ва мўғулларни ҳам «турк», улар ҳукмдорларини эса «Турк хони» дея билишган. Хоразмшоҳининг ўзига «Подшоҳи Ажам» ва «Искандари соний» унвонларини беришган. Салжуқий ва усмонийлар Ўғизхон ёки Афросиёб наслидан бўлишлари билан бирга, томирларида оққан туркқонидан ифтихор туярдилар. Қолаверса, турк номини илгари шомоний уруқдошларига, кейинроқ эса ислом маданияти кучсиз бўл-

ган кўчманчиларга ва қишлоқликларга таҳсис этишарди. Шу билан бирга, турк исмини ўзлари учун ҳам асл, тўғри ва қаҳрамон маъноларида қўллашарди. Мазкур тасниф шомоний ва ислом туркларини номлайдиган ўзга исм бўлмаганидан ҳамда ўзларини ғайримуслим турклардан фарқлаш андишаси туфайли майдонга келмоқда. Усмонийларга тегишли дастлабки манбалар шуни кўрсатадики, улар теран бир ислом мафкурасига эга бўлишларидан қатъи назар, ўзларини доимо ғурурла турк ҳисоблашган. Жумладан, бизонслар ва европаликлар салжуқийлар ва усмонийларни умумий турк номи билан аташиб, хонадон ёки давлат отларига жуда оз ўрин беришарди. Мавлоно Жалололдин Румий Онадўлидаги кўчманчи туркларнинг ва айниқса, Қорахонийларнинг исёнлари туфайли бир ўринда турк номи «босқинчи» маъносига ишлатади. Аммо бошқа ўринларда, хусусан, бир рубойида «Аслим туркдир» дея туркликни шарафлайди.

Асрлар давомида дин, маданият ва даврларнинг ўзгариши ҳамда турк номи ва туркларнинг ёйилиши натижасида Туркистон ҳудудлари ҳам эски ҳолича қолмади. Бунга эътибор бермаган олимлар турк тарихини тушунишда жуда кўп хатоларга йўл қўйганлар. Худди шундай, турк миллатини доимо кўчманчи, дейиш ҳам турфа чалкашликларга сабаб бўлган. Бу эса, Хун, Кўк-турк, Уйғур, Ҳазор, қорахонийлар, салжуқийлар ва усмонийлар каби деярли барча турк давлатларининг кўчманчилар томонидан барпо этилгани билан алоқадор. Чунончи, хунлардан бери бутун турк давлатлари кўчманчиларга суянarkan, зироат, саноат, тижорат ва маданият соҳасида муқим шаҳарлик туркларга ишонарди. Дарҳақиқат, биз исломдан олдин кўк-турк, уйғур ва ҳазорларнинг бир қанча шаҳарлари, юксак маданият ва санъатлари тўғрисидаги бой тарихий маълумотларга эгамиз. Асосан, турк хоқонлари қишда шаҳарларда, ёзда эса шаҳар каби қароргоҳларда яшаганлар. Бу билан биз Шомоний турк давлатлари фақат кўчманчи турклардан ташкил топган халқларга суянган деган хато қарашни тузатмоқчимиз.

ТУРКЛАРНИНГ ИРҚИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

«Турклар тинчликда малак, урушда жин кабидир».

(Ғозви)

Бир миллатнинг тарихини ўрганишда, унинг ирқий хусусиятларига доир маълумотларни ҳам билиш керак. Турклар антропологиясига оид ноаниқлик ва хатолар бирталай чалкашликларга сабаб бўлмоқда. Қирғизларнинг мовий кўзли ва оқ-сарикдан келган эканлиги баъзи олимларнинг улар аслида турк бўлмаган, деган фикрни айтишга мажбур қилган. Фақат шу мисолнинг ўзиёқ туркларнинг ҳануз изоҳланмаган ирқий хусусиятларига муайян аниқлик киритишни тақозо этади.

Бунчалик улкан жўғрофий кенгликларда, турфа иқлимларда яшаган туркларнинг ирқий васфлари ҳам бир-биридан бирмунча фарқланиши табиий. Дарҳақиқат, эски даврларда Чин, Юнон, Ислон ва насроний тарихчилари турклар орасида сариқ ёхуд монголоид ирқидан арвоний ва ҳиндийларгача бўлган турли сиймолар мавжудлигидан хабар берадилар. Туркларни мўғул ёки сариқ ирқдан деган замондош хориж олимларидан фарқли ўлароқ, тубжой олимлари туркларни орий (Ҳинд, Эрон халқлари) ёки оврупали ҳисоблаганлар. Тарих мазкур ҳақиқатни ўртага қўядиган даражадаги малзамани (материал) бермоқда. Рус олими В. Бартольд Маҳмуд Ғазнавий тарихчиси Утбининг қорахонийлар аскарларини мўғулларга ўхшатган тасвирига суяниб: «Туркларнинг мўғул қиёфасида бўлмаган деганларга қарши энг муҳим жавоб», дейди. Жумладан, у ҳам айрим Оврупа олимлари сингари Чин ва ислон манбаларида қирғизларнинг шимол ирқига ўхшатишган, деган фикрларини тушунмаган ҳамда уларни турк ва мўғуллардан бошқа бир қавм сифатида билган.

Эски чин ва ислон муаррихлари қирғизларни малла сочли, мовий кўзли ва узун бўйли деган фикрда бир тўхташга келганлар. Замондош олимларнинг айримлари туркларни мўғул ирқига нисбат берганлари учун уларга турклашган бир қавм сифатида қарамоқдалар. Ҳолбуки, шимол қавми бўлган туркларнинг бошқа улуслари орасида қипчоқ (қўмон), печенёк ва булғорлар ҳам ислон, Арман ва Овруда манбаларига кўра оқ-сарик танли, узун бўйли дея тасвирланганлар. Чунончи, руслар ва олмонлар қўмонларни «малла» маъ-

носида келган Половци ва Фолбан деган номлар билан аташган. XI асрда буюк турк муҳожаратига қўшилган қумонларнинг бир қисми туркча «сариқ» исми билан номлангани тўғрисида Марвазий хабар беради. Шу ўринда уйғур ва туркларнинг икки бўлак бўлиб, биттадан қисмлари «Сариқ уйғур» ва «Сариқ туркаш» дейилганини хотирламоқ айнаи муддаодир. Араб жуғрофиячиси Ал-Омари Миср Мамлук давлатини қурган ва шу давлат қўшинларини ташкил этган қипчоқларнинг «юзлари гўзал, бўйлари узун, васфлари зариф, вафодор; дуруст ва қаҳрамон» ва турк ирқининг «манаман» деганларидан эканлигини сўйлайди. Гуржи қироли Давид XII асрда салжуқийларга қарши шомоний буюк қипчоқ қавмининг ҳукмдори Қорахоннинг ўғли Атрок билан иттифоқ тузиб, қизига уйланган. Сўнгра қирқ минг қипчоқ аскарини онласи билан бирга Кавказдан ўтказиб ўз мамлакатига жойлаштирган. Уларнинг бир қисми насронийлашган. Қумондухт (Қумон қизи) унвонини олган қиролича ўз гўзаллиги билан машҳур эди. Янги топилган, VIII асрга тегишли (Тибетга оид) бир васиқага биноан ҳам уйғурларга баъзан дўст, баъзан душман бўлган қирғизлар «мовий кўзли ва қизил сочли» дея кўрсатилади. Бу эса бошқа манбаларни тўла тасдиқлайди. Васиқалар қирғизларга қўшни бошқа шимол турк қавмларининг ҳам ирқий хусусиятларини анча ойдинлатади. Булғор ва ҳазорлар орасида яшган бурдасларнинг ҳам юзлари гўзал ва танлари оқ дея қайд этилади. Асосан, шимол туркларининг бугунги ирқий сифатлари тарихий манбаларда кўрсатилганига жуда мувофиқдир.

Шимолда яшаган қирғиз, печенек, қипчоқ ва булғорлар оқ ирқ васфларига эга бўлганидек, жанублик турклар ҳам иқлимга кўра қорамағиз рангда эдилар. Маҳмуд Қошғарий ва Ўғизномага кўра йигирма тўрт ўғиз уруғининг бирини ташкил этган калач (халач)лар қадимда Афғонистон томонга ҳаракатланганлар. Султон Маҳмуд Ғазнавий қўшинида Ҳиндистон фатҳига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ислом манбалари уларни оқ-хунларнинг неваралари билан аралашган дейди. Эски муаллифларнинг (тарихчиларнинг) ёзишича, булар жануб иқлими таъсирида қорайган ва худди шу сиймолари туфайли қолган турклардан фарқландилар. Шу билан бирга Ҳиндистоннинг турклар томонидан забт этилишида муҳим рол ўйнаганлар. Қалачларнинг рангдан бошқа ўзгаришларга учрамаганлик-

лари ҳам англашилмоқда. Кашмирни бир турк шахри ҳисоблаган Маҳмуд Кошғарийдан кейин XV аср ғўрофиячиларининг мазкур мамлакат халқининг турклар билан аралашувидан пайдо бўлган гўзал бир ирқ тўғрисидаги фикрлари эътиборга лойиқдир. Шимолий Ҳиндистон (Покистон)нинг оқ-хунлар, кўк-турклар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва мўғуллар даврида турк кўчишларига майдон бўлганига ҳамда халач (калач) ларнинг бу ўлкада тўпланганига доир тарихий қайдлар талайгина.

Ўғизлардан шарқда яшаган ва қорахонийларнинг ибтидосини ташкил этган қорлуқ, ёғма ва чигиллар билан Талас (Тарас), Фороб, Шош (Тошкент) ва Фарғона каби шаҳар ва ўлка халқларининг жуда чиройли бўлганлиги, турклар орасида бўй, вужуд мутаносиблик ва гўзалликда машҳур эканликлари ҳақида қарашлар бирлиги мавжуд. Тарас халқининг гўзаллигига доир Абул Ҳасан Зайд ал-Бойҳақийнинг бир қитъаси бизгача етиб келган. Манбалар гўзалликда Шош ва Фарғона халқларининг эроний унсурлар қоришган Самарқанд, Бухоро ва Маврдан устун эканлигидан далолат беради. Ибн-ул-Фоқиҳ туркларнинг аслзода табақаси ва гўзаллари қорлуқларга тегишли эканини ва азгушларнинг серсоқол бўлганини қайд этади. Мазкур қайдлар Утбининг қорахонийларга оид қайдларини ёлғонга чиқармоқдаки, бу ҳақда тубанда сўз очамиз.

Хоразмлик буюк турк олими ва файласуфи Замахшарий (1047—1134) турк аёллари ҳақидаги шеърларида гўзалларнинг ўрта бўй, нозик бел, узун соч, камон қош, кийик кўз ва гавдаларини оёқларидан узунроқ дея тасвирлайди. Султон Санжарга исён қилган ўғизларнинг ҳукмдорга беришлари керак бўлган қул ва жорияларининг баёнлари ҳам тилга олишга арзигулидир. Ҳақиқатан ҳам ёғма ва бошқа турк уруғларига мансуб бўлган қулларнинг узун бўйли, нозик белли, оқ юзли, қора сочли ва текис оёқли бўлишлари шарт эди. XIII асрда Мўғулистонга борган Рубрук уйғурлар ва уларнинг ўлкалари тўғрисида ёзаркан: «Биздек ўрта бўйлидир», дейиш билан қаноатланади. Уйғурларга тегишли девор суратларида ҳам гўзал арвонийларга дуч келинади. Баъзи турк қавмлари сариқ ва қора дея икки қисмга айрилганини биламиз. Масалан, қора ҳазор, қора туркаш. Аммо бу билан ранг назарда тутилгани маълум эмас. Хусусан, туркларнинг (ўғизларнинг)

жадди Қорахон номи ҳам гоҳо ранг билан алоқадор, дея ҳисобланган. Бу борада ҳикоя ҳам тўқилган.

Салжуқийлар ва ғарбий турклар асосини ташкил этган ўғиз ёхуд туркманларга доир тарихий қайдлар шуни кўрсатадики, улар мўғуллардан узоқ, аммо эронийларга яқин ирқий васфларга эгадирлар. Рашидиддин ўғизлар туркман номи билан аталганини, қадимда бу исм мавжуд бўлмаганини ва уларнинг қорлуқ, калач, қипчоқ қангли ва уйғурлардан айрилганини таъкидлайди. Ҳамда дейди: «Барча турк уруғлари шакл ва лаҳжа эътибори билан бир-бирига яқин бўлса-да ҳар ўлканинг ҳаво ва сувига кўра вужуд, сиймо ва шеваларида муайян фарқлар бор». Ниҳоят, туркман исмини изоҳларкан: «Ўғизлар ўз ўлкаларида Мовароуннаҳрга ва Эронга келиши билан бу ерларда насллари кўпайди. Иқлим, ҳаво ва сув таъсирида тадрижан тожик (ажам)ларга ўхшайдилар. Бироқ, тожикларга қуйиб қўйгандек ўхшай олмаганлари учун эронийлар уларга «Туркмонанд» (туркка ўхшаш) деган исм бердилар. Мана шу тарзда, туркман номи пайдо бўлди», деган фикрни илгари суради.

Туркман номи ҳақидаги мазкур изоҳ шубҳасиз, бир халқ этимологиясидан ўзга нарса эмас. Чунки бу қайдлар XIII асрда ўғизлар билан шарқий турклар ўртасидаги муайян сиймо фарқларини ҳамда биринчисининг форсларга янада яқин эканлигини кўрсатмоқда. Зеро, Рашидиддиннинг қарашига зид равишда, ўғизлар муҳожарат натижасида жўғрофия, иқлим ва замон нуқтаи назаридан XIII асрда ўзгаришлари мумкин эмасди. Чунки Сирдарё ва Ҳазор оралиғи, Ўғиз юрти билан Мовароуннаҳр ва Эрон ўртасида катта иқлимий тафовутлар мавжуд бўлмагандек, жиддий ирқий аралашувлар ҳам йўқ эди. Маҳмуд Қошғарий ўғизларнинг туркман номини олишига доир Искандар истилосига алоқадор узун бир ҳикоя сўйларкан, уларнинг узун сочларига, туркларга онд аломатларига эътибор беради ҳамда шунинг учун ҳам улар туркман (туркка ўхшаш), дейди. Бу билан у Рашидиддин изоҳини икки аср олдинга суради. Кўринадики, ўғизлар ва шарқ турклари сиймоларида (ўғизлар ўз юртларидан кўчмасларидан олдинроқ) маълум фарқлар мавжуд бўлган. Ушбу васиқа ўғизлар сиймоларига иқлимнинг, замон ва турли тўқнашувларнинг таъсири бўлмаганини кўрсатади. Асосан, исломиятни қабул этган айрим ўғиз ва қорлуқ уруғларига X асрдаёқ туркман номи берилгани-

дан, хусусан, ўғизлар шарқида «Мусулмон туркман ўлкаси» ва Чу водийсида ҳам бир мусулмон туркман ҳукмдори» бўлганидан ислом жўғрофиячилари шоҳидлик берадилар. Маҳмуд Кошғарий мусулмон ўғизлар сингари мусулмон қорлуқларнинг ҳам туркман дея аталганини таъкидлаб, юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Бу хусусда янада саҳиҳ маълумот берган Марвазий ислом дунёси билан қўшни бўлган: «Ўғизларнинг бир қисми мусулмон бўлгандан кейин туркман исмини олди ва улар билан мусулмон бўлмаган турклар ўртасида урушлар бошланди», дейди. Англашиладики, туркман номи ўғизларга муҳожаратдан олдин берилган ва бу исм форсча «Турк монанд» деган халқ этимологиясидан эмас, балки туркча «Ман» қўшимчаси ёрдамида майдонга келган. Мусулмон ўғизлари таъкидлаган «Иймон келтирган турк» (турк иймон) изоҳи ҳам мувофиқлаштиришдан ўзга нарса эмас. Маҳмуд Кошғарий ўғизлар билан форслар ўртасидаги алоқалар деганда, ирқий эмас, балки лисоний ва маданий муносабатларни назарда тутган. Унинг замонида ўғизлар муҳожаратига кўп вақт бўлмагани сабабли қон аралашishi ҳақидаги гапга ҳали жуда эрта эди. Худди шундай, исломиятни қабул этишгача бўлган даврда қорлуқларнинг ўғизлардан кўра кўпроқ Эрон ва ислом таъсири остида қолганликлари маълумдир.

Ўғизларнинг шарқ туркларидан сиймо фарқлари бўлганидек, эронийлардан ҳам ана шундай ўзгачалик билан ажралишлари илк салжуқийлар давридаёқ сезиларди. Дарҳақиқат, Қирмон салжуқийлари ҳукмдори Турон шоҳ (1085—1097) замонида юз берган бир ҳодиса таъкидга лойиқдир. Турон шоҳ саройида хизмат қилаётган бир дурадгор югурдагининг туркка ўхшашлиги сабабли: «Бу кимнинг боласи?» дея сўрайди. Дурадгор: «Масаланинг масъулияти сизга тегишлидир. Зеро, кўноқ қонунига (ҳукми-и нузулга) биноан уйимда бир турк аскарни яшамоқда. Онаси болани менадан бўлганини айтса ҳам бунинг жавобини бериш сизнинг зиммангизга тушмоқда» дейди. Устанинг гапларидан таъсирланган Турон шоҳ дарҳол сарой ва қўшингоҳини шаҳар ташқарисига жўнатди. У ерда масжид, мадраса, хонақоҳ, касалхона ва ҳаммом барпо этади. Буларга вақфлар таъсис қилади. Беклар (қўмондонлар) ва аркони давлат у ерда қўшинлар тузадилар. Шу тарзда ҳукумат улуглари ва қўшин шаҳар ташқарисига чиқади. Қорамағиз эронийларга нисбатан турклар бош-

қача сиймога эга бўладилар. Бундай ҳодисаларга эронийлар замонида ҳам дуч келинган. Уғизлар ҳам печенек, булғор ва қипчоқлар сингари эронийларга қиёсан бир шарқ-шимол қавми сифатида тақдим қилинмоқда эди.

Шу билан бирга, турклар ва эронийлар ўртасида айрим аралашувлар ҳам воқе бўлаётганди. Хоразмийларнинг ҳам «Шакл ва табиатлари билан туркларга ўхшаганлиги» эътиборни тортаётганди. Чунончи, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар замонида бу юксак маданият ўлкаси ривожланишда ва турклашишда давом қилган. Ниҳоят мўғуллар даврида мазкур этник ҳодиса тугалланган. Хоразм каби Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистонда ҳам асрларча давом этган турк кўчишлари шарофати билан тубжой арвоний қавмлари турклашган. Чунончи, Маҳмуд Қошғарий XI асрда Бухоро ва Самарқанд ҳудудида сўғдийлар, Шарқий Туркистонда ганжак ва хотанийлар туркчадан бошқа, яъни ўз тилларида ҳам гаплашганини таъкидлайди. У: «Тотсиз (эроний ва арабларсиз) турк, бошсиз бўрк бўлмас» деган мақол билан турклар ва Шарқий Эрон қавмлари ўртасидаги омукталикка ишора қилади. Бунинг каби муайян ўлкаларда воқе бўлган аралашивлар кўчишлар билан эмас, балки муҳим ҳаётга ўтган турклар таъсирида давом қилганини қайд этмак жоиз.

Илк салжуқийлар ва усмонийларнинг шаклу шамойилларини билмак ҳам муҳимдир. Алпарслон «Узун бўйли, узун мўйловли ва ҳайбатли бир подшоҳ» эди. Уғли Султон Малик Шоҳ ҳам оқ қирмизи чехрали, гўзал юзли, узун бўйли, тўп соқолли ва баққувват мушакли, дея тасвир этилган. Султон Санжар «Буғдой рангли, гўзал юзли, узун бўйли, елкадор, семиз, қуюқ соқолли ва ҳайбатли бир шоҳ эди». Мазкур шаклу шамойиллар илк салжуқийлар султонларининг мўғул таъсирларидан узоқ эронийлар ва ҳатто шарқ туркларидан ҳам фарқли эканидан далолат беради. Туркия Салжуқий султонларининг сиймолари ҳақидаги маълумотимиз оз. Гуржи қироличаси Тахамара II Қилич Арслоннинг ўғли шаҳзода Сулаймоннинг чиройидай хабар топиб ва ўзи чиздирган расмини кўриши билан шаҳзодага ўзига уйланишни таклиф қилган. Гиёсиддин Кайхусрав III ўрта бўйли ва келишган эди. Мусл Холап отабеги (вазири) Нуриддин Маҳмуд узун бўйли, чиройли, кенг пешонали, қорамағиз ва серсоқол киши сифатида таъриф этилган.

Усмоний султонларига доир тасвирлар ўғизларга берилган таърифнинг эътиборли жиҳатларига мувофиқдир. «Усмон ва Урхон хон ингичка ва узун бўйли, бурни қайрилган, мовий кўзли, қўнғир сочли, пешонаси баланд, кенг кўкракли, тани оқ ва келишган мушакли эди». Кўринадики, биз суратлари орқали ҳам яхши билганимиз «Фотиҳнинг бурни» аждодларидан ўтиб келаётган ҳоким ирсият васфларидан бири экан, «Шамойилнома» Султон Муроднинг ҳам қийғир бурун бўлганини кўрсатади. Фотиҳ каби саройни расмлар билан беазаган Явуз Султон Салим бир чизилган расмнинг бобосига ўхшамаслигини, бола экан унинг қучоғида ўтирганини ва бобосининг қийғир бурун эканини хотирлайди. Қонуний Султон Сулаймоннинг ҳам суратларига мувофиқ равишда қийғир бурун бўлгани чет эл элчилари томонидан тасдиқланган. «Дода Қўрқут» китобининг ўғизларга тегишли тасвирлари ҳам бошқа манбаларга уйғундир.

Туркиядаги кўчманчи ва муқим яшаётган туркларга доир тасвирлар Ғарб туркларининг шаклу шамойиллари борасида аҳамиятлидир. XIII асрда Синоп шаҳрини тасвир ва мадҳ этган бир турк шоири шаҳарнинг бўйлари узун, қоматдор ва жуда гўзал аёллар билан тўла эканини ёзади. XIV асрнинг биринчи ярмида Онадўлини кезган Ибн Баттута: «Олжаҳ бутун яхшиликларни бу диёрда тўплабди ва унинг аҳолиси ҳам жуда чиройлидир», дейди. XV асрда кўчманчи туркманлар тўғрисида қимматли маълумотлар берган француз сайёҳи Ла Брокер Чуқуровадан гап очиб: «Бу гўзал мамлакат денгиз ва тоғ оралиғида бўлиб, туркманлар томонидан маскан тутилмиш. Улар келишган инсонлар ва чодирларда яшайдилар», дейди. Бошқа сайёҳ туркманлар ҳақида: «Жуда меҳмондўст, олижаноб ва хайрсевардир. Шаклу шамойиллари келишган: узун бўйли, рангин юзли, ўткёр нигоҳлидир. Аёллари гўзал ва эркаклардан қочмайди, турк аёлларидан ҳам рангинроқ, тиниқроқ ва зарифроқдир», деб ёзади. Онадўлида жойлашган кўчманчи туркманлар ва юрукларининг гўзал бир вакилини намойиш этадилар. «Ўғиз» достонига кўра Ўғиз туғилиши билан Қорахон боланинг «чиройидан ҳайратда қолади ва қавмимизу уруғимизда бундай гўзал бола ҳали дунёга қелмаган эди», дейди. Достоннинг уйғурчасида: «Ўғизнинг юзи кўк, оғзи чўғдек қизил, кўзлари мовий, сочлари ва қошлари қора, вужуди сержун», дейилади. У уйланган

қизларнинг кўзлари ҳам мовий ва сочлари сувдек долғали, дея тасвир этилади. Эрон ва араб адабиётлари турк гўзалларига доир шеърлар билан тўла ва шунинг учун ҳам форс тилида «Турк» сўзи гўзал ва севгили маъносида келади.

МУҒУЛ ТАЪСИРИ ВА УНИНГ МУБОЛАҒАЛАНТИРИЛИШИНING САБАБЛАРИ

«Тотсиз¹ турк, бошсиз бўрк бўлмайдн»

(Маҳмуд Кошғарий)

Қорахоний кўшини ҳақида Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг тарихчиси «Илиг Хон эллик минг кишилик кўшини билан Жайхун дарёсидан ўтди. Бу аскарларнинг юзлари кенг, кўзлари ҳазорларникидек кичик, бурунлари ясси ва бошларининг олди томони қиртишланган эди», дейди. Ифода айнан мўғулларники ва сочларининг олди қисмини қиртишлаш ҳам туркларнинг эмас, мўғулларнинг одатидир. Мазкур ифода қорахонийлар халқини ташкил этган қорлуқ, чигил ва ёғма улусларига доир манбалар берган тасвирларга бутунлай зиддир. Маҳмуд Ғазнавий кўшинини халачлар ва бошқа турклар ташкил этганига кўра икки томон аскарлари орасида улкан этник ва сиймо фарқлари баҳс мавзуси бўлолмайди. Бу матни шарҳлаган Юнини ҳам яъжуж ва маъжуж қавмига доир, дейилган бир ҳадистга ишора этган ва мазкур сиймонинг Хотан туркларига оид эканини аниқлаган. Фақатгина ушбу шаҳар халқидан дейилган вакилнинг қорахонийлардан эмаслигини ва шаҳар эроний (арвоний) ларники бўлиб, энди-энди турклашишга бошлаганини эътиборга олмоқ жоиздир.

Эски насроний ва мусулмон манбалари Шарқда афсонавий яъжуж ва маъжуж қавми мавжудлигини, булар томонда яшаган қавмлар ҳам уларга ўхшаган ва монголойд васфида бўлганлигини қайд этадилар. Мазкур адабий анъана мусулмон бўлгунга қадар турклар ва кейинроқ мўғуллар учун истифода этилгани маълум. Эрон шоири Мухторий Қорахоний Томғочхонга

¹ Турклар ҳужумлик қилган жойларда яшаган араб ва эронийларга берилган ном — тарж.

атаб ёзган бир қасидасида уни оқ юзли ва қора сочли, дея таъриф этаркан, бошқа бир замондош шоир Султон Маҳмудни узун бўйли, қисқа гарданли, кўса, бурни узун ва хунук юзли, деб тасвирлайдики, бу қорахонийлардан кўра кўпроқ шарқликларга яқиндир. Монголоид ирқ тасвирига илк дафъа Херодод асарларида дуч келамиз. У искиитлардан¹ нарида ясси бурунли бир қавм борлигидан хабар беради. Лотин ва Бизонс маъбалари Оврупа хунларини ва Аттилани мўғул вакилидан ҳам муболағали тарзда, хаёлий ва афсонавий қилиб тасвирлаганлар. Яъни уларнинг таърифича, хунларнинг калласи катта, бўйлари қисқа, елкадор, бурунлари ясси, кўзлари кичик ва соқоллари сийрақдир. Холбуки, чинлар Осиё хунларига мансуб малла сочли, мовий кўзли ва қизғиш соқолли қабилалар мавжуд бўлганини билдирадilar. Кўк-турк хукмдори Ишпора хоннинг бўйи узун, Чулу ёбғунинг жағи узун, кўзлари порлаган ва букри, Муқон хоннинг эса кўзлари мовий ва юзлари қирмизи дея қайд этилган.

Эрон тарихчилари турклар баданларининг жундор эмаслигини бўри афсонасига боғлашади. Афсонага биноан, туркларнинг жадди Ёфас болалигида касалга чалинади. Онаси шифо бўлсин дея бўри сутига чумоли тухумини аралаштириб ўғлига ичиради. Шу сабабли унинг бадани сержун бўлмаган. Бу қайд туркларнинг эронийларга қиёсан шимол ирқи ўлароқ сержун бўлмаганини таъкидлаганидек, Кўк-туркларга оид бўри афсонасининг хорижий манбаларга ўтганини ҳам билдиради. Муболағалар истисно этилганда, туркларда монголоид таъсири сезилади. Хусусан, Узоқ Шарққа томон бориларкан, турк, мўғул ва чин аралашуви бошланади. Турк хоқонларининг Чин маликаларига уйланиши оз бўлса-да айрим ирқий ўзгаришларга сабаб бўлган. Кўк-турк қаҳрамони Қул Тегиннинг янги топилган ҳайкали ва уйғур девор расмлари мўғулларнинг ҳафиф таъсирларини акс эттиради. Туркия салжуқийларга доир Кўниё ва Қубод-обод саройларида чинилар узра солинган расмларда ҳам Мўғул сифатлари мавжуд. Бироқ бу Онадўли туркларининг эмас, балки Урта Осиё уйғур санъатининг Онадўлида давом этишини кўрсатади. Салжуқийлар билан бирга туркларнинг XI асрда воқе бўлган муҳожаратлари ҳамда қорахитой

¹ Искиитлар — милоддан аввалги VIII—VII асрларда Урта Осиёдан жанубий Русияга кўчган бир қавм — тарж.

билан мўғул истилолари Туркистонда аралашув ва мўғул ирқининг таъсирларини орттирди.

Турклар ва мўғулларнинг ирқий васфлари фарқини тушунмак учун мўғуллар тўғрисида берилган тарихий маълумотларни нақл этишни лозим кўрдик. Гуржи, арман ва оврупалик замондош тарихчилар фикрларига кўра мўғуллар: «Қалладароз, пачоқ бурунли, оқ танли, қора сочли, қийиқ кўзли, қўл ва оёқлари кичик, аммо соғлом, соқоллари жуда оз ва фақат жағларида, овозлари ингичка, аммо кескин»дирлар. Дарҳақиқат, мўғулларнинг соқоллари саналадиган даражада оз бўлганлиги ҳақидаги ифодалар мусулмон тарихчилари томонидан ҳам қайд этилган. Чунончи, Қойдухоннинг юзида тўққиз дона қил борлиги ёзилган. Мазкур таърифни тўплаган Д. Оссон ҳам уларни қора ва қисик кўзли, ёноқ суяклари бўртган, бурунлари қисқа ва ясси, лаблари қалин, соқоллари сийрак, бўйлари ўрта, елкалари кенг, юз ва бошлари юмалоқ, зайтунранг ва сочлари қиртишлангандир, дейди. Васфлар бугунги мўғул, қалмиқ ва бурятларга айнан мос тушади. XIII аср француз тарихчилари Винсант де Бўве, Пано Гарпини ва Рубрук турклар билан мўғуллар ўртасида тил ва маданият тафовутларидан ташқари шаклу шамойил фарқлари ҳам борлигини қайд этадилар: Хусусан, турклар сочларини ўстирадилар, мўғуллар эса бошлари устидан пешонасига қадар қирдириб юрадилар, эски турклар каби илк салжуқийларнинг ҳам ўрим сочлари бўлганлигини ислом ва насроний манбалари тасдиқлайди.

Буюк турк миллатининг идораси ва таъсири остида қолган финогурлар, можарлар ва славян (сақлаб) қавмлари каби мўғул ва хитойлар ҳам ўрта асрларда турк ҳисобланганди. Шунинг учун ҳам турк ирқига доир васфлардан баҳс қилган хориж олимлари жуда тафовутли бўлган мўғул хусусиятларини-да туркларга тақаганлар. Ҳатто насроний манбалари янглиғ (исломиятни қабул этгунгача) мусулмон тарихчилари ҳам туркларни муқаддас китоблар ҳикоя қилган афсонавий ва даҳшатли яъжуж-маъжуж қавми дея билишарди. Турклар хун, кўк-турк ва бошқа исмлар билан Эрон, Рум, насроний, ва мусулмон дунёларини истило қилган даврларда афсонанинг туркларга тадбиқ этилишини тушунмоқ қийин эмас. Туркларга қарши Эрон, Рум, (Бизонс) ва ислом императорликлари ҳудудларида барпо этилган истехком ва қалъалар македониялик

Искандарнинг яъжуж-маъжужларга қарши қурган деворлари (Садди Искандар) ҳисобланарди. Жумладан, Кавказда «Боб ул-Абвоб» ёки «Дарбанд», Самарқанд (Сўғд) жанубида «Темирдарвоза» истилоларнинг жанубий йўлини тўсар эди. Яъжуж-маъжужларга қарши кўтарилган садни таъмирлаш мақсадида X асрда аббосийлар халифаси бир ҳайъат юборганини ёзадилар. Дарбанднинг Искандар садди (девори) эканига амин бўлганлар жуда кўпчиликни ташкил этарди. Хунлар, кўк-турклар, ҳазорлар, ва кейинроқ қипчоқларнинг мазкур ўтиш йўлидан жанубга энишлари унинг аҳамиятини ва тарихий афсонанинг шу ер билан алоқадор бўлиб вужудга келиш сабабини изоҳлайди. Аслида бу ҳисор (истеҳком) ва қалъалар Искандар эмас, балки сосонийлар ва ислом ўлкалари томонидан иншо этилган. Муслмонлар бу ерни ҳоким давлатга нисбат олиб «Ҳазор ўтиш жойи» (Дарбанд-и Ҳазор) дейишарди. XIII аср Оврупа сайёҳларининг ёзишича, Урхун ёзувларига кўра турклар бу Дарбандга ҳам худди Сўғддагидек «Темир дарвоза» номини беришган. Хуллас, баъзи Христиан ва ислом манбаларига биноан туркларни ислом динни қабул қилмасдан олдин «Яъжуж-маъжуж қавми» дейишларининг сабаби — истилолар экани маълум бўлмақда. Турклар исломни қабул қилгандан кейин мадҳ этилиб, энди бу динга кирмаган мўғуллар «яъжуж ва маъжуж қавми» дея кўрсатила бошланди. Мўғулларни турклардан деб ҳисоблаган эски тушунчалар натижасида туркларни шарафлаган айрим ҳадислар уларга (мўғулларга) ҳам тадбиқ этилди.

Оврупаликларнинг хунлар ҳақидаги муболағали ва хаёлий тасвирларини XII аср яҳудий сайёҳи Бенжамин де Тудел ҳам такрорлайди ва бу эски афсонанинг адабий анъана сифатида давом қилаётганидан далолат беради. Дарҳақиқат, мазкур сайёҳ «Туркия бутпарастлари» деган кўчманчи турклар тўғрисида: «Улар нон емайди, шароб ичмайди, фақат ҳайвонларнинг гўшти билан кифояланадилар. Юзларида бурунлари бўлмай, нафас учун икки тешик бор, холос. Улар яҳудийларнинг дўстидир», дер экан, эски асрлар¹ тарихчиларининг хунлар ҳақидаги муболағали ва хаёлий тасвирларини айнан қайтаради. Бу ҳол тадқиқотларда манбалардан жуда ҳам эҳтиёт бўлиб истифода этишимизни кўрсатган бир мисолдир. Эски тарихчилар —

¹ Эски асрлар — ўрта асрлардан аввалги давр.—тарж.

нинг фикрича, ирқ ва сиймо фарқлари иқлимдандир. Чунончи, совуқнинг бузувчи таъсири остида одамлар шимолда қисқа бўйли, кичик кўзли ва тор оғизли, жанубда эса одамлар, масалан, занжирлар иссиқдан қора рангли ва жингалак сочли бўлишган.

Мазкур тадқиқот бизга эски асрлардан бери кенг жўғрофий бўлимларда яшаган туркларнинг ирқий аралашув ва иқлимий ўзгаришларга учраганини, хусусан, шарқда сариқ ёки мўғуллар таъсирини, жанубда буғдойранг; шимолда эса малларанг бўлганини кўрсатмоқда. Узоқ Шарқдан Урта Оврупа, Болқон, Яқин Шарқ ва Онадўлига қадар чўзилган улкан майдонда яшаётган турк миллати шуъбалари орасидаги бу даражадаги фарқларни табиий деб билмоқ керак. Бугун турли жойларда яшаётган кичик қавм ҳам ягона ирқий бирликка эга эмаслиги кундек равшан. Ирқ билан миллат бир-биридан айри, моддий-маънавий ва икки мавҳум нарса экани қабул этилган. Шу билан бирга, Онадўлидек, бирқанча эски қавм, дин ва маданиятга майдон бўлган бир мамлакатда ҳам турклар тубжой аҳолиси билан тахмин этилган даражада қоришмаганлиги аниқ. Талай асрлар давомида туркларнинг шарқда чинлашиши, Русияда, Болқон ва Урта Оврупада хун, уйғур, булғор, печенек, уз (ўғиз), қипчоқ (қумон) туркларининг насронийлашиб йўқ бўлишлари шуни билдирадики, минг йил ичида турк қони хорижий қавм қонига қўшилиб кетган. Шу билан бирга, Фарб туркларининг эски ўғизларга хос сиймо хусусиятларини асл белгилари билан сақлаб қолганлиги ҳам шубҳасиз.

Можар турколог олими Л. Расонийнинг бизнинг тадқиқимизга уйғун бўлган Турк антропологиясига доир фикрини таъкидлашни ўринли топдик. У: «Туркларнинг бўйи ўртадан бир оз баланд, қўл ва оёқлари nisбатан қисқа, боши юмалоқ ва кенг, юзи андак олдинга чиққан, бурни на монголоидларникидек ясси ва на динарит ирқида бўлганидек каттадирлар. Лаблари ингичка ва текис, ёноқлари тўлагина, жағлари кичик ва динарит ирқиникидек баланд эмас. Қулоқлари кичкина, бироқ ёпишган, кўзлари ҳам кичик, ўткир ва қуюқ ранглидир. Осининг баъзи қавмларидек жундор ҳам мўғуллардек кўса ҳам эмас», — деб ёзади.

Ниҳоят, биз ўз тадқиқотимиз билан тарихий манбалар турк ирқи турли жўғрофий кенгликларга кўра айрим фарқли хусусиятларга эга эканлигини, яъни

Узоқ Шарқ, Мўғул, Ҳинд— Эрон ва Оврупа ирқлари таъсирлари мавжудлигини таъкидламоқдамиз. Тарихий манбаларнинг хунлар ва турклар ҳақидаги айрим тасвирлари жуда хаёлий ва ҳиссийдир.

ТУРКЧАНИНГ ТАРИХ САҲНАСИГА ЧИҚИШИ

«Турк тилини ўрганинг! Чунки уларнинг ҳокимиятлари узоқ яшайди.»

(Кошғарий)

«Турк тили шу қадар мукамал ва қондалари ҳам шу даражада қиёсийдирки, бу тили гўё лисонийёт олимлари вужудга келтиргандек.»

(Макс Муллер)

Лисоний (лингвистик) тадқиқотлар XIX асрда жуда илгарилари ва орий, сомиёв ҳамда бир ҳижоли (чинча) тил оилалари билан бирга туроний тил группаси ҳам майдонга чиқди. Машҳур тилшунос олим Макс Муллер турк, мўғул, тунгуз, моjar ва фин ҳамда муайян бир пайтда япон ва кавказ тилларини туроний тил оиласида бирлаштиради. Тадқиқотларнинг ривожини натижасида кейинроқ мазкур тил оиласи Урал-Олтой деб аталди. Шу билан бирга «Урал-Олтой тиллари ўртасидаги қариндошлик нимага асосланади — бир манбагами ёхуд сўз иштирокигами?» — деган мунозара ҳали-ҳануз давом этмоқда. Чунончи, узоқ вақт умр кўрган турк ҳокимияти ва маданияти таъсири натижасида мўғул ва моjar тилларида мавжуд бўлган кўпгина калималар манбанинг бирлиги билан эмас, балки маданий алоқалар таъсири билан изоҳланади. Туркча кўп ҳижоли эканлиги билан чинчадан, ўзакка қўшимча қўшиб ясалиши билан эса ўзаги бузилган сомиёв ва орий тилларидан фарқланади. Урал-Олтой тил оиласининг ташкил топишидаги асосий омил ҳам шу хусусиятдир. Туркчада янги сўз ясалганда, ўзак бутунича сақланади. Орий ва билхосса сомиёв тилларида ўзак ҳам ўзгаради. Эга, тўлдирувчи ва феъл навбатида ҳам юқоридаги туркча тиллардан фарқ қилади.

Туркча қондаларида ҳеч қандай истиснонинг бўлмаслиги, товушлар ўйғунлиги, феъл ўзакларининг бойлиги нуқтан назаридан дунё тиллари орасида мумтоз

бир мавқега эга. Бинобарин, машҳур Макс Муллер: «Туркчанинг грамматика қондалари шу қадар қиёсий ва гўзалдирки, бу тилни тилшунос олимларнинг бир ҳайъати шуур билан вужудга келтирган, дея ўйлаш мумкин», — дея ўз ҳайратини ифода этган. Чунончи, тарихда Маҳмуд Кошғарий, Фахриддин Муборак шоҳ ва Алишер Навоий каби турк мутафаккирлари ҳам туркчанинг афзаллигига доир турли далилларни келтирганлар. Туркча жуда соғлом ва муҳофазақор қурилиш шарофати билан икки минг йиллик тарихга эга бўлгани ҳамда улкан масофаларга ёйилгани ҳолда, ўта кам ўзгаришларга учраган. Бир талай эски тиллар каби йўқ бўлишга маҳкум этилмаган. Туркларнинг сиёсий уюшган буюк императорликларда яшаганликлари ва кўчишларда ҳам асосан бир-бирлари билан аралашганликлари туркчанинг янги лаҳжаларга бўлинишига ортиқча имкон бермаган. Бинобарин, бир ёнда ёқутлар, иккинчи ёнда эса чувашлардан бошқа янги тиллар тўрамаган. Қолган турк қавмлари орасида тил бирлиги муҳофаза этилган. Ёқут ва Чуваш лаҳжалари сўз бошидаги «й» ҳарфини «с» дея, сўз охиридаги «з» ҳарфини «р» дея талаффуз қилиш билан она туркчадан фарқланадилар. Масалан, «етти» сўзи чувашчада «сетте», «йил» сўзи эса «сўл» (Волга булғорчасида «сал») йигирма» сўзи «сирим» бўлади. Туна булғорларидан қолган васиқага кўра улар ҳам мазкур лаҳжада гаплашишган. Бунга биноан бизнинг лаҳжада «қиз» уларда «қир», «тўққиз» — «тиқир», «ўттиз» — «ўтур» бўлган. Оврупа хунлари қолдиғи ҳисобланган уғурлар ҳам шу лаҳжада гаплашган. Шунинг учун ҳам «Ун-ўғурлар» — «Ун-ўғиз», «Утурғурлар» — ўттиз-ўғиз» бўлган.

Туркчанинг ёзма тил ҳолига келиши Енисей ва Урхун ёзувлари билан бошландики, булар VI—VIII асрларга оиддир. Турк тили ҳақидаги янада эскироқ маълумотларимиз эса хорижий манбаларга ўтган бир қанча исм, унвон ва сўзлардан иборат. Ушбу маҳдуд малзама шарофати билан биз фақат турк тилининг тарихини эмас, балки айрим қавмларнинг миллати, маданияти ва тиллари тўғрисидаги билимларга ҳам эга бўляпмиз. Бундан ташқари, хорижий манбалар, хусусан, чинлар қайд этган туркча сўзлар чинчанинг фонетик жиҳатдан ёзилмаслиги натижасида кўпинча аслларига қайтариб бўлмаган. Энг эски туркча калималар чинлар «Хиунг-ну» деган кунларга тегишлидир.

Кун ҳукмдорларининг унвони сифатида чинлар қайд этган «Тъанг-ли Ку-ту» туркча «Тангри» (кўк ва тангри) ва «Қут» (қудсий ва хосиятли) сўзлари эканлиги осонликча тушунилган. Бу калималар ёнида нақл этилган «Тан-йу» ёхуд «Шан-йу» нинг хун тилида «Само ўғли» маъносини билдириши аниқланган. Кўк-турк ва уйғур матнларида хонларнинг «Тангри тек (бир—тар) тангрида бўлмиш» ёхуд «Тангри тек Қут бўлмиш» деган унвонлари ҳам ана шу қадимий ишонч ва шарҳнинг муайян давомидир. Чин манбалари Кунларнинг чодирларини «У-ту» дея қайд этганлар. Бу усмонийлар давригача яшаган машҳур «Ўтағ» калимаси бўлиб, милоддан аввал ҳам мавжуд эди. Муқим ҳаётга ўтган турклар уйларини «Ода»; форслар эса «Ўтак» (улкан чодир) дея атай бошладилар ва бу сўзлар ҳам эски «Ўтағ» дан ҳосил бўлмоқда.

Кун ҳукмдори Туман деган ном ҳам туркча туман ёки ўн минг маъносини билдирган туман сўзидан бошқа нарса эмас. Чунончи, кўк-турк Давлати қурувчиси Туман (Ўрхун ёзувчиларида Бумин) хоқон ва кейинги ўғиз ёбгулари ҳам ана шу исм билан аталадилар. Унинг ўғли Мўдун(Мете) аслида туркча боғотур (баҳодир) бўлиши кераклиги таъкидланган. Милодий II асрда яшаган Батламйус (кейинроқ Бизонс манбалари) Урал дарёсининг номи «Дойиқ» эканидан маълумот беради. Яна ҳам кейин Ислом манбалари «Ейиқ» (баъзан «Жойиқ») исми туркча бўлиб, ёйилган маъносини билдиришини тасдиқлайди. Зеро, энг эски туркча сўзлардан бири ҳисобланган «Дойиқ» айни замонда, бу ўлкада яшаган тубжой аҳолиси ҳам турклар бўлганидан хабар беради. Турклар Итил (Волга) дарёсига берган исм ҳам Кўк-турклар даврига қадар мавжуд эди. Маҳмуд Қошғарий мазкур наҳрнинг қипчоқлар ўлкасидан оқиб ўтиши ва Булғор (Ҳазор) денгизига қуйилишидан гап очиб, денгизга туркча янги ном қўяди. Наҳр ҳақида эса гўзал бир шеър нақл этади.

Милоднинг дастлабки асрларида майдонга чиққан қирғизларнинг «Ой» сўзини ишлатганига доир Чин манбалари берган қайд ҳам муҳимдир. Оврупо хунларининг давоми ҳисобланган Туна булғорларига оид ёзувларда кучи (қўчқор), сигор (сигир), тўқ (товуқ), дўқс (тўнғиз), дванш (тавшан), вечем (учинчи), алтом (олтинчи), тангри ва хоқон калималари учрайди. Булар эски туркча нуқтаи назаридан жуда қимматли.

Оқ- хун ёки эфталитларга тегшли бир қанча туркча исмлар бизгача етиб келган. Ислом манбалари V асрда яшаган Оқ-хун ҳукмдори номини «Оқ-шунвор» дея берадики, бу исм туркча оқ-сунгурдир (овчи қуш-тар). Ислом муаррихлари эфталитлар ва халачлар бир тилда гаплашишганини қайд этганлар.

Кун ҳукмдорлари билан Фин императорликлари орасидаги ёзишма қайси тилда амалга оширилганидан манбалар хабар бермайди. Шунга қарамасдан, ёзишмалар туркча бўлмаслиги тахмин этилади. Чунки ёзувлар қўлланмасдан олдин турк хоқон ва бекларининг мулозимлари орасидаги ёзишмалар белги — ишоралар билан бажарилгани аён бўлмоқда. X аср Араб олими Ибн ун Надим Бағдодда бир турк қўмондонидан олган қайдига биноан буюк Турк ҳукмдори мулозимларига фармойиш ёзмоқчи бўлганда, вазирни чақириб, ўқни ёришни амр этган. Вазир (ўқ) устида бир қанча ишоралар қилган. Қолган аёнлар ҳукмдорининг мақсадини тушунишган. Бунда жуда оз ишора (нақш) билан кўп нарса ифода этилган. Дўстлик ва сулҳ замонида бўлганидек, ҳарб асносида ҳам айни ишни қилганлар ва ёзувли ўқни эҳтиётлаганлар. Чин манбалари туркларнинг муомала мақсади билан тахтага ишоралар чизганини қайд этадилар ва бу юқоридаги ҳодисани тасдиқлайди. Ишорали ўқ билан муомала турклар орасида ёзув қўлланилгандан кейин ва ҳатто ислом даврида ҳам давом этган. Ҳарбий миллат ҳисобланган турклар ҳаётида ўқ жуда ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Хоқонга алоқадор беклар ва уруғлар ҳам баъзи ҳолларда ўққа нисбат берилиб номланишарди. Ёй-ўқ муносабатлари асосида (Уғизхонга ёки хунларга қадар) тобелик ҳуқуқи майдонга келган. Чунончи, турк хоқонларининг ўқини (даъватини) олган ҳукмдор ва беклар ҳуқуқан уларга тобе ҳисобланарди. Туркчада «ўқимоқ» (феъли) «ўқ» билан боғли бўлганидек, мазкур ишораларнинг ёзув ҳолига келиши ҳам унга (ўққа) алоқадор тарзда ривожланган. Ур-хун алифбоси ҳам ана шу шаклда Кун давридан бошланган хабарлашиш ишораларининг такомиллашиши натижасида юзага келган.

Дарҳақиқат, Кўк-турк хоқонлари VI асрдаёқ Чин императорликларига ёзган мактубларини туркча миллий ҳужжат усуллари асосида битиб, ҳайвон тақвимига кўра тарихлаганлари маълум. Шу билан бирга, Чин императорларига жўнатилган ушбу мактублар

устига ёзилган Тангри томонидан юборилган «Буюк кўк-туркларнинг хоқони» ибораси бизга фақат чинча таржимаси билан етиб келган бўлиб, Урхун ёзувлари ва кейинроқ битилган расмий ёзувларнинг сўзбоши-сини ташкил этади. Жумладан, Енисей битикларини ҳам айти асрда ёзилгани тахмин қилинмоқда. Урхун битиклари туркларнинг узоқ вақт кўрсатган ғайратлари натижаси эканлигига доир далиллардан бири алифбода «к», «й» ва «б» ҳарфлари ўқ, ёй ва уй шаклида бўлганидир. Чин манбалари кўк-туркларнинг мазорлари бошига тош қўйилиб, унга марҳумнинг ҳаёт ва фаолияти қисқача ёзилганини қайд этадики, мазкур битикларнинг бир қанчаси кашф қилинган, ўқилган. Бу ёзув турклар ўртасида анча кенг тарқалгани маълум. Чунончи, бир ўринда турк хоқони: «Эй Турк ва Уғиз беклари, миллатни эшитинг!» дея хитоб қиладики, бу билан у халқни мазкур ёзувларни ўқишга ундайди. Бу ҳам ўз навбатида ёзувларнинг ёйилиш даражасини кўрсатмоқда. Ҳарфларнинг текис чизиқлар шаклида бўлиши ҳам битикларнинг тош ва тахтага ёзилганидан, ҳам туркларнинг ижоди эканлигидан далолат беради.

Уйғурлар шомоний динида экан, Урхун ёзувларини қўллаганлар. Қачонки, Мони, Будда ва Исо динларини қабул этгандан кейин Яқин Шарқдан келган ва Оромий манбаси ҳисобланган сўғд ҳамда ундан тарқаган уйғур алифболарида ёзганлар. Араб олими Ибн ун-Надимнинг таъкидлашича, «Сўғдда (Самарқанд ва Бухоро ҳудудида) халқ санавия (дуалист) ва насроний динларига мансуб бўлган ва улар ҳам Сўғд, ҳам Мони ёзувларидан истифода этганлар. Аммо бу даврда мазкур ўлкада ислом дини ва маданияти жуда юксаклик даражада бўлганига кўра ушбу қайд анча аввалги замонларга тегишли эканини кўрсатади. Фахриддин Муборакшоҳ (1148—1215) ҳам туркларнинг ёзувлари ва китоблари бўлиб, уларни болаларига ўргатганини, алифболардан бирида 25 ҳарфли Сўғд, иккинчиси эса ўнгдан чапга ёзилган 28 ҳарфли тўққиз-ўғизча (тўғуз-гузий, уйғурча) эканини ҳамда алоҳида-алоҳида ёзилганини қайд этади. (Бироқ) биринчи муаллиф (Ибн ун-Надим-тар.) Мони алифбоси билан уйғурчани назарда тутган бўлса, иккинчи муаллиф (Фахриддин Муборакшоҳ) тўққиз-ўғиз (уйғур) алифбосининг қўшилиб ёзилмаслиги ва 28 ҳарфдан иборат эканлигини таъкидлаш орқали уйғур алифбосидан кў-

ра Ҳрхун ёзувини назарда тутгани эҳтимолга яқин. Лекин ислом оламининг кўк-турк ёзувидан хабардор бўлганига доир бошқа ҳеч қандай маълумотга дуч келмаган. Бундан ташқари, Мони динига тегишли уйғурча «Ирқ битиг» номли фол китобининг Ҳрхун ёзувида ёзилиши эътиборга лойиқ бўлиб, туркларнинг узоқ вақт ўз миллий алифбосидан фойдаланганидан дарак беради.

Ибн ун-Надим ҳазорларни ибронийчада ёзганини қайд этган бўлса, Муборакшоҳ уларнинг рус алифбосига ўхшаган ва чапдан ўнгга қараб ёзилган ёзувлари борлигини таъкидлайди. Бу эса бизонелик поп—Кирилнинг славянлар ўртасида насронийликни ёйиш учун юнон алифбосидан андоза олиб ясаган ёзув (крилица) бўлиб, у ҳазорлар орасида насронийликни тарқатишга омил ҳисобланган ривоятга бориб тақалади. Аммо ҳазорлардан ҳеч қандай ёзма асар ёки васиқа бизгача етиб келмаган. Биринчи муаллиф ҳазорларнинг қўшниси — булғорларнинг ҳам ўз ёзувлари бўлганини қайд этса-да, X асрда исломга кирган итил булғорларининг битикларига доир бошқа ҳеч қандай маълумот йўқлигини айтади. Тарихчи Живайни XIII асрда уйғурларнинг эски ва янги вилоятларини (Мўғулистон ва Шарқий Туркистонни) кезиб чиқиб, улар китобларидан маълумотлар йиққан. У ерларда Мони, Будда, насроний ва ислом динлари ёйилганини, Ҳрхун вилоятидан Бешбалиғга кўчишларини, хуллас, бутун тарихларини батафсил ёритган. У уйғурларга доир ёзувли тошларни Ҳрхун дарёси ёнида, Ҳрду-балиғ (Қора-балғасун) шаҳрида мавжуд бўлганини ва уларни ҳеч ким ўқий олмагани сабабли Чиндан одам келтирилиб ўқиттирилганини билдиради. Бу тошлар туркча, чинча ва сўғдча ёзилган. Қора-балғасун ёзуви бўлиб, шимолий Чиндан келтирилган сариқ-уйғурлар томонидан ўқилгани англашилмоқдаки, мазкур битикни Оврупа олимлари ҳам тадқиқ этишган.

Урта Осиёда уйғурча адабий ва расмий тил ўлароқ шу даражада юксалгаки, узоқ муддат давлатлар ўртасида дипломатик тил вазифасини ўтаган. Масалан, 1027 йилда уйғур ва хитой хонидан Маҳмуд Ғазнавийга келган элчилар турк усули ва тақвимига биноан уйғурча ёзилган мактуб келтирганлар. Бунинг арабча таржимаси бизга маълум. Маҳмуд Кошғарий қадимдан бери Қошғардан Юқори Чингача барча Турк хоқон ва султонлари уйғурчадан истифода этганликларини,

Чин ва бошқа шарқ қавмлари ҳам шу ёзувда туркларга мактуб ёзганликларини ва у ерларда шаҳарликлар туркча билганликларини таъкидлаш билан уйғурчанинг қанчалик кенг ёйилганини кўрсатади. Хоразмшоҳлар ҳам шарқ турклари билан уйғурча (хатти уйғурий) ёзувда хабарлашишарди. Бу ҳол уйғурчада ёзилган кўпгина асарларнинг яратилиш сабабини изоҳлайди. Хусусан, қорахонийларга онд дастлабки асарлар ҳам уйғурчада битилган. Мўғуллар замонида эса уйғурча ислом дунёсида ҳам кенг тарқалган. Салжуқийлар исломни қабул қилишлари ва ота юртларидан ислом ўлкаларига келишлари ҳамано ислом ёзуви турклар ўртасида ёйилмакка ва ҳоким бўлмакка бошлайди. Хуллас, ёзув, дин ва маданият аро доимий чамбарчас алоқа ва муносабат мавжудлигини тарих кўрсатмоқда.

ЭСКИ ТУРКЛАРНИНГ ДИНИ

«Турклар ерларнинг ва кўкларнинг золиқи бўлган ягона Тангрига ибодатлашади. Унга ситтиб, қурбонлик қилишади»:

Зеофилактос

Эски турклар улкан ҳудудларга ёйилиб, бошқа дин ва маданият таъсирларига учради. Шу билан бирга XI асрда исломият умумий ва миллий бир дин ҳолига келгунга қадар шомонийлик кўчманчи жамоалар ортисида ҳоким эди. Херододнинг таъкидлашича, шомонийликнинг тарихи милоддан аввалги XI асрга бориб тақалади. Хунлар даврида «Тангри» калимаси ҳам осмонни, ҳам улухийятни (тангрилик васфини-тарж.) билдирган. Шу даврнинг ҳукмдорларига берилган «Тангри кун» унвони ҳам туркларнинг илоҳий ҳокимият тушунчаси ибтидосини кўк (осмон) билан алоқасини ва Оллоҳга бўлган ишончнинг тақомилини кўрсатади. Дарҳақиқат, кўк-турклар давридаёқ «Тангри бирлиги» инончи майдонга келган. Чунончи, Ўрхун ёзувлари ер, кўк ва бутун маҳлуқлар яратувчиси, инсонларнинг яхши ва ёмон тақдирларини тайин этувчи ягона «Тангри» тўғрисидаги фикр мавжудлигини кўрсатмоқда. Турклар бу даврда юксалиш ва ин-

кироз илоҳий ҳимоя ёки жазонинг натижаси эканлигига ва Тангрининг қодири мутлақлигига ишонишарди. Тарду хоқон сафар пайтида аскарлар ва ҳайвонлар орасида тарқалган касалликларни Тангрининг ғазаби ўлароқ қабул этган ва қаттиқ қўрққан. Бошқа бир хон эса ўзининг чинлардан енгилишини илоҳий тақдирга боғлайди. Замондош Бизонс тарихчиси Зеофилактос туркларнинг тупроқ, сув, олов ва ҳавони (тўрт унсурни) муқаддас ҳисоблаб, ерлар ва кўкларнинг холиқи бўлган ягона Тангрига топинишганини ҳамда унга от, сигир ва қўй қурбон қилишганини, келажакдан хабар берган коҳин (қом)лари борлигини таъкидлайди. X асрнинг биринчи ярмида ўғизларни зиёрат қилган халифалик элчиси Ибн Фодлан: «Турклардан бирининг бошига бирон мушкулот тушса, у бошини юқори кўтариб «Тангри бир» дея дуо этади». — дея шомоний туркларининг Оллоҳга бўлган инончи ҳақида гўзал бир маълумот беради.

Диндорларни ўз ҳузурига мунозарага чақирган Мангу Хон ҳам: «Биз фақат биргина Тангрининг борлигига, Унинг соясида яшаётганимизга ва Унинг амри билан ўлажагимизга инонамиз», дер экан, бу кўк-турклар даврида камол топган юксак бир Улуҳийят инончининг давом этганини кўрсатади. Дарҳақиқат, мўғуллар ҳақида маълумот берган хориж тарихчилари шомонийликни ҳам шу вайдан тушунтиришга уринмоқдалар. 1245 йилда Лионда тўпланган насронийларнинг руҳоний Мажлисида Рус попи Пётр мўғулларнинг ҳар саҳар қўлларини кўкка кўтариб Холиққа дуо этишларини билдиради. П. Гарпини ва М. Парисларнинг фикрларича: «Улар бир Тангрига ишонишади ва Уни кўринган ва кўринмаган ҳамма нарсанинг яратувчиси», деб биладилар. Дунёдаги мужазот (жазолар — тар) ва мукофот ҳам Унинг амри билан бўлади, дейишади. Фақат Унга дуо ва илоҳийлар билан ибодат қилмаслар». Марко Поло эса: «Энг юксак ва ягона бўлган самовий Тангрига топинишади. Бироқ фақат ҳаёт ва сиҳатлари учун дуо этишиб, унга «Мангу» (абодий) сифатини беришади», — дея мазкур эътиқодга бир оз аниқлик киритади.

Кўк-туркларнинг ягона Тангрига инонишгани муҳим ҳодиса бўлиб, миллий онгинг юқори савияга эришиши, маданият ва ёзувнинг ёйилиши ҳам айнан шу даврга хосдир. Қадимда юнон, рум ва бошқа қавмлар кўп худодилик мавжуд бўлган бир даврда яша-

ганлар. Бинобарин, диншунослар ҳақли равишда, Тангрининг бирлиги инончини юксак бир савия сифатида баҳолаганлар. Турклар бир Тангри инончи билан бирга, уни кўкда, дея ўйлашарди. Шунинг учун ҳам «Тангри» калимаси ҳам кўк, ҳам Оллоҳ маъносида қўлланарди. Чунончи, турклар Оллоҳни «Кўк-Тангри» номи билан эслашарди. Ўрхун ёзувларидаги «Уза Кўк тангри» (Уста мовий кўк) жумласи таркибида «Тангри» калимаси яна кўк (осмон-тар.) маъносида келмоқда. Оллоҳни макондан беҳожат эканини билдирган динларнинг ҳам «самовий» дейилиши эски башарий тушунчада Оллоҳ билан кўк ёки юксаклик ўртасидаги муносабат борлигини кўрсатади. Уч хил ишонч туркларда миллият ва жаҳон низоми шуурини вужудга келтирган: 1. Тангрининг туркларни кўриши. 2. Туркларнинг ўзларини бошқа миллатлардан устун тутиши. 3. Хоқонлар ҳокимиятни Тангридан олиши. Чунончи, Бартольд таъкидлаганидек, миллий виждоннинг бу даражада юксалиши дунё тарихида нодир ва мустасно бир ҳодисадир. Шу имтиёз ва ишонч туфайли ҳам турклар баъзан Оллоҳга «Турк Тангриси» номини беришган. Бу ҳолга XI ва XII асрларда ҳам дуч келинади. «Улуғ Тангри» таъбири эса ислом даврида пайдо бўлган. Мазкур юксак Тангри тушунчаси турк Шомонийлигининг қўшни қавмлар динлари ва политеизм таъсири остида йўқ бўлганини кўрсатади. Назарда тутилаётган Тангри билан исломдаги Оллоҳ ўртасидаги фарқ шундан иборатки, бунда турклар бошқа миллатлардан устун тутилади ва Тангрининг ҳимояси фақат улар учундек кўрсатилади. Бу жиҳат яҳудийларнинг Яҳовасига ўхшайди.

Кўк-турклар, кейинроқ эса ўғиз ва бошқа турк қавмларининг мана шундай илғор улуҳийфат тушунчаси бўлгани ҳолда қирғиз, бошқирд ва қолган баъзи турк улуслари ҳатто X асрда ҳам бундай диний савияга етишишмаган эди. Масалан, бошқирдлар энг улуғи кўкда ҳисобланган турли маъбудларга сиғинишган. Қирғизлар ҳиндлар каби ўликларни ёқишган. Фақат ислом таъсири билан жаноза ўқиб кўмишадиган бўлган. Қолган турк уруғлари қуёшга, юлдузларга, улуғ тоғ ва дарёларга тангрилик сифатини берадилар. Олтой турклари бўлса, яқин-яқинларгача Қорахонни тангриларнинг энг буюғи ҳисоблашган.

Юксак тангри тушунчасига соҳиб бўлган турклар айни замонда, руҳнинг абадийлигига, охират ҳаётига,

яхшилик ва ёмонликнинг ҳисоби берилишига ҳам ишонишарди. Шунинг учун баъзи қадимий қавмлар сингари турклар ҳам (Ўрхун ёзувларида қайд этилганидек) хоқон ё беклар ўлиши билан руҳлари бир қуш мисол кўкка, Тангрининг ёнига учини (уча барди) қабул этишган. Эски туркчада «учмак» сўзи аини пайтда «жаннат» маъносида ҳам келган. Ўз навбатида, ёмон руҳлар (ер остига) кирадиган жойни «тамуғ» кейишган. Бу сўз Ислом даврида жаҳаннам маъносида қўлланган. Мавлоно Жалолиддин Румий мўғулларнинг маҳшар кунига ишонишганини жиддий қабул этмай, буни мусулмонларни алдаш учун қилинаётганини таъкидлайди. П. Гарпини уларнинг абадий ҳаёт ҳақида ҳеч нарса билмасликларини қайд этаркан, дунёдан кейин ўзга бир оламда ҳам яшаяжакларига ишонганликларини илова қилади ва шу тарзда ҳам насронийча ўйлаганини таъкидлайди ҳам хатосини тўғрилайди. Шу билан бирга, туркларнинг руҳ ҳақида талайгина хусусий ақидалари ҳам мавжуд эди. Маҳмуд Кошғарийга кўра турклар руҳлар йилда бир марта ўзлари яшаган жойларга келиб, халқни зиёрат этишига ва «Тики» дея бир сас беришига ишонишади. Кўкларга чиққан эзгу руҳлар ўз ақроболари учун Тангридан шафоат сўрайдилар ва ер остига кирган ёвуз руҳлар эса одамларга ёмонлик соғинади. Турклар қиёмат кунини «Улуғ кун» дейишган ва буни исломга киргандан кейин қўллай бошлашган. Туркларнинг ўлгандан кейин отлари ва қурол-аслаҳалари билан кўмилишининг сабаби ҳайвонга миниб жаннатга кетишларига бўлган ишонч эди. Бундай одат кўк-турк, ўғиз ва қипчоқларда ҳукм сурарди. Шомоний динида пайғамбар ва муқаддас китоб каби фаришта тушунчаси ҳам йўқ эди. Фақат Ўрхун ёзувлари ва бошқа манбаларда шунга ўхшаш руҳларга дуч келинадик, улар орасида Умай эътиборни тортади. Ёзувларда хоқонларнинг оналари Умайга ўхшатилади ва у болаларнинг ҳомийси ҳисобланади. Маҳмуд Кошғарий она қорнидаги болаларни Умай муҳофаза қилишига ишонилганини қайд этади. Бугун болаларни қўрқитиш билан алоқадор бўлган туркча «умажи» (олабўжи-тар.) таъбири ҳам ана шу ишонч давомидир. Баланд тоғлар ва булоқлар хайрли руҳларнинг мақоми ҳисобланган. Уларни «Йир-суб» (ер-суб) дейишиб, жуда эъзозлашган. Хусусан, у ерларда Тангрига дуо этилиб, қурбонлик сўйилган. Мазкур мақомлар Ислом авлиёларининг мақбара-

ларини эслатар ва ватан шуурини шакллантирар эди. XI асрда Эрон тарихчиси Гардизий ҳам туркаш ёбғусининг мамлакатада буюк бир тоғ бўлганини ва бу ер «Тангрининг мақоми» ҳисобланиб, тоғ устида қасам ичилганини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам турклар бундай жойларни «Идик» (муборак) дейишарди.

Эзгу руҳларнинг Тангри ёнига — кўкларга учиши ва қариндош-уруғига шафоат тилашини, аждодни эъзозлаш ҳамда миллий шуур туйғуларининг ибтидоси дейиш мумкин. Чунончи, хунлар, уларнинг неваралари кўк-турклар ва уйғурлар йилнинг бешинчи ойида муқаддас тоғ устида тўпланишар, Тангри ва оталарга (улуғларга-тарж.) қурбонлик сўйишарди. Кўк-турклар бундай маросимларни бўри афсонасига алоқадор Олтой тоғларининг муайян водийсида улуғ беклару асилзодалар иштирокида ўтказишарди. Чин манбаларида аждод ғори дея қайд этилган бу жой турк анъанасида Эрганакоп дейилади ва ислом манбаларида ҳам учрайди. Ҳақиқатан ҳам турклар йил бошида шу ерга келиб, темирчилик даврининг хотираси ўлароқ, бир парча темирни калтаклашиб байрам қилишган. Ёвуз руҳлар эса ер остидан дўзахга кетадилар. Уларнинг ёмонликларидан қутулмоқ учун қомлар, яъни диндорларни кўрадилар. Олтойликларнинг яратилиш афсонасига (көс-могонияга) кўра, Тангри Қорахон ерлари ва кўкларини «Киши»дан кейин яратган. Киши ҳам яратмоқ қудратига эришмоқчи бўлганда, Тангри уни нур олампдан ер ости зулмат диёрига улоқтирган. Сўнгра бошқа — янги киши яратган. Эрлик номини олган биринчи киши ва уни алдаган ёвуз руҳлар душманлари ҳисобланган инсонларни ёмонликларга йўллаган. Бу ерда ўзга динларда ҳам мавжуд бўлган Оллоҳ — шайтон муносабати, инсоннинг Оллоҳга исёни ва тийиқсиз эҳтирослар натижасида гуноҳга ботиши баҳс мавзусидир.

Туркларнинг руҳлар ҳаётига доир инончлари ҳақида Ибн Фодлан ўғизлардан эшитганини шундай нақл этади: бир кекса одам марҳум қўшнисини тушида кўради. Марҳум ўз қариндошу дўстларидан шикоят қилиб, ёлғиз қолганини айтади. Кекса одам тушини марҳумнинг яқинларига айтиб бериши билан улар мазорда қурбонлик қилишади. Икки кундан кейин яна қариянинг тушига кирган марҳум, «қариндош ва дўстларимга айт, мен энгил тортдим», дейди.

Қадимий туркларнинг доимий кунлик ибодатлари

ва ибодатхоналари бўлгани тўғрисида ҳеч қандай ҳужжатга эга эмасмиз. Кўк-турклар байрам ҳамда муқаддас жойларда дуо ва қурбонлик қилишдан ташқари сафар олдидан зафар дуоси ўқиганликлари ва шундан кейингина ҳаракатланганликлари эҳтимолга яқин. Чунки Чин манбалари «Фу-йўн-се» номли ибодатхонанинг мавжудлигидан хабар берадилар. 3. Қазвиний ҳам Етти сув атрофида қорлуқларга тегишли бир ибодатхона бўлганлигини ва ичида эски ҳукмдорларнинг расмлари осилганлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, мунтазам ибодат ва ибодатхоналарнинг бўлмаганига сабаб шуки, байрам ва маросимлар бошқа пайтларда эҳтиёж туғилиши ёки исталиши билан кўкка қараб дуо қилиниб кетилаверган. Хусусан, Чингизхон Хоразмшоҳ императорлигига қарши жангга киришдан аввал бир тепа устига чиқиб, бошини очиб, камарини бўйнига боғлаган (итоат мақсадида) ва юзини тупроққа босиб уч-кечаю уч кундуз ғалаба илинжида Тангрига дуо қилган. Мусулмон тарихчилари бу ҳодисани Оллоҳга боғланишнинг фойдалари ва ғурурнинг зарарлари муносабати билан зикр этаркан, Чингизхоннинг зафари ва Хоразмшоҳнинг мағлубиятини мазкур муомалаларга алоқадор ҳисоблайдилар. Бир замондош муаллиф ҳам динларнинг «юзни шарққа ўгириб уч марта тиз чўккан ҳолда, ягона Тангрига сизинишдан» иборат эканини таъкидлайди. Оллоҳга ниёз этаркан, бошни очиш ҳоллари (бош кийимини олиш — тарж.) бўлган. Салжуқий ва Усманий султонлари ва авиёлари ҳам баъзан ана шу тарзда худого топинишган ҳамда бу эски одат ислом ибодатларида ҳам монёъ ҳисобланмаган. Шунинг учун ҳам Алпарслон ва улуғ авлиё Оқшамсиддин ўзларининг муҳим ҳожат тилакларини Оллоҳга шу шаклда изҳор этганлар.

ҚОМЛАР ВА УЛАРНИНГ ДИНИЙ ВАЗИФАЛАРИ

«Тангри сивга китоблар, бивга эса қомлар берди. Биз уларни айтганини қиламиз ва осуда яшаймиз»:

(Мангу Хон)

Эски турк динида (шомонийликда) пайғамбар ва муқаддас китоб бўлмагани учун қом (шомон)ларнинг бир қанча вазифалари мавжуд эди. Қавмлар ичида ўғизларнинг дostonий Иркил ҳожаси ва Қўрқуд-Отаси Чингизхоннинг тарихий Кўкчаси жуда қудратли шахслар бўлган. Ҳақиқатан ҳам улар Тангрининг жаҳон ҳокимиятини Ўғизхон ва унинг авлодларига, Чингизхонга эҳсон этгани тўғрисидаги муждани етказганлар. Кўк-турк ёзувлари шомонлар ҳақида ҳеч нарса билдирмаса-да, Чин, Бизонс, ислом ва насроний манбалари шомонларнинг турли диний вазифалари ва таъсирлари борасида эътиборга лойиқ маълумотлар беради. Замондош эронлик тарихчи Жувайний: «Уйғурлар сеҳр илмидан хабардор кишиларга қом дейишади. Булар шайтонларга ҳукм эта олишларини даъво қилишади... Бугун шахзодалар уларнинг сўз ва дуоларига қаттиқ эътимод этишади ва фикрларини эшитмасдан бир ишга киришмаслар. Қомлар касалларни ҳам даволайдилар», — дейди. Сурёний тарихчиси Бар Хепраус мўғуллар уйғурлар билан бўлган муносабатлардан кейин уларнинг қомлари жин ва шайтонлар билан муомала қиладиган даражада моҳирлашганини таъкидлайди. Мусулмон ва насроний тушунчасидан фарқли ўлароқ, қомларнинг Тангри билан муносабатларига доир ишонишлари мавжуд бўлган. Жувайний Чингиз номининг этимологиясини изоҳ этаркан: «Мўнтабар мўғуллардан эшитдимки, қора қишда яланг оёқ бўлиб тоғларга чиқиб кетган бир киши бор эди. У: «Тангри билан гаплашдим. Буюрдики: ер юзини Тимучин ва ўғилларига бердим, аслини Чингизхон қўйдим», дейди. Бу одамга Таб Тангри дейишарди. Кўринадики, қомлар Тангри билан муносабатда бўлишга ишонишади. Рашидиддин ҳам «Таб Тангри лақабли Кўкчанинг кўкка чиққанидан, Тангри билан кўришганидан ва доимо Чингизхоннинг ёнига келиб, унинг дунё ҳукмдори бўлишидан» гап очарди, дея

юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Қирғизлар ҳам йилнинг муайян бир кунда тўпланишиб, мусиқа ва қўшиқ садолари остида ичиб-ўйнаб жазавага тушган қомлардан келажаклари ҳақида сўрайдилар. Қомларнинг мўл-кўлчилик ва тақчиллик, ёғингарчилик ва қурғоқчилик, уруш ва тинчлик, касаллик ва соғлиқ ҳақидаги жавобларига ишонишган.

Тарихчи Жувайний қомларнинг келажакдан хабар беришларини уларнинг илми нужумдан хабардорлигига йўяди. Рубрук фикрига кўра, улар илми нужумни тушунишади, хусуф (ой тутилиши — тарж.) ва кусуфдан (қуёш тутилиш — тарж.) олдиндан хабар беришади. Ой ёки қуёш тутилганда одатда халқ уйларида тик туриб кутишади. Ҳеч ким ташқарига чиқмайди. Тутилиш ҳодисаси тугаши билан ҳамма ичади, уйнаб-кулади. Шомонлар истиқболнинг яхши ва ёмон ҳодисаларидан уларни воқиф айлайдилар. Қомларнинг тавсияларисиз қўшин тўплаб урушга киришилмасди. Чунончи, коҳинлар изн бермагани учун мўғуллар узоқ вақт кутгандан кейин Мажаристонга қайтишганди. Турк-мўғул шомонийлигида муайян тафовутлар бўлсада, уларни фарқламоқ жуда мушкул. Мўғуллар ислом мамлакатларини истило қилишлари билан риёзиёт ва нужум олимларини жанглардан озод этиб, ёнларига олганлар. Мангу Хоннинг саройи рўбарўсида бош шомоннинг иқоматгоҳи бўлган. Хон уларнинг айтганларини бажо келтиришларини буюради. Чунки қомлар берган хабар Тангридан келмоқда, дея ишонишарди. Шомонлар кечалари дуо ва сеҳр ишлари билан машғул бўлар, қўлларидаги ноғораларни шиддат билан ерга урар, ниҳоят, ғазабланиб, ўз-ўзини боғларди. Шундан кейин қоронғуликда уларга руҳ келиб хабарлар беради. Ривоятга кўра, бир моjar маросим асносида уларнинг ораларига беркинган. Чодирнинг устида пайдо бўлган руҳ ичларида насроний динига мансуб киши борлиги учун келолмаслигини билдирган. Воқеадан воқиф бўлиб турган моjar тура солиб қочган. Шомонлар касалларга аввал ташҳис қўйиб, унинг табиий дард биланми ёки жин асорати билан оғриётганини аниқлаб, даволашга киришади. Қомлар бола туғилишида унинг қисматидан хабар беради. Чунончи, Дода Қўрқут ҳам бола туғилиши билан дуо қилади, исм қўяди ва „исмини мен бердим, умриңи Тангри берсин», дея ўз вазифасини адо этади.

Айниқса, касал ва ўлим бўлган пайтларда қомлар-

нинг вазибалари яна бир даражада баландроқ қадрланарди. Киши бетоб бўлса, унинг уйи яқинида бир чодир қурилар, дард ёвуз руҳларнинг иши, дея ҳисоблангани сабабли қул ва жориялар хизматда бўларди. Чодир устига белгилар қўйилиб, бошқалар яқинлашмаслиги учун огоҳлантирилган. Фақат қомгина бетобнинг олдига кириб, дуо ва ўзга воситалар билан уни даволай бошлайди. Яқинлари эса қасал тузалгунга қадар ичкари кирмас, агар ўлиб қолса, маросим билан дафн этардилар. Туркларнинг ўлим ва дафн маросимлари руҳларнинг абадийлигига ва охиратга ишонч билан ўтардики, бу хусусда жуда кўп тарихий манбалар мавжуд. Кўк-туркларда ўликнинг жасади чодир ичида ётқизиблиб, қариндошлари томонидан от ва қўй қурбон этиларди. Кейин уларнинг ҳаммаси отга миниб, чодир атрофини етти марта айланишар ва фарёд қилишарди. Чодирнинг эшигига келиб личоқ билан юзларини тилар ва кўз ёшларини қонларига қўшишарди. Жасадни дафн қилиш ё илк баҳоргача (япроқлар кўкаргунгача) ёки кеч кузгача (япроқлар тўкилгунгача) давом этарди. Дафн асносида ҳам айна маросим қилинарди. Жасад билан бирга унинг қурол-аслаҳалари ва ёнган отнинг кули кўмилардики, отга миниб жаннатга кетилади деган ишончнинг натижаси эди бу. Хон ва бекларнинг дафнларида баъзан чет давлат элчилари иштирок этар ва улар ҳам урф-одатни бажаришга мажбур қилинарди. Чунончи, 572 йилда келган Чин ва 576 йилда келган Бизонс элчилари Муқон ва Истамин хонларининг мотамларига қатнашишга мажбур этилган. Улар ҳам ноилож қолишган ва соқолларини олдириб маросимга иштирок этишган. Турклар ушбу мотам маросимини «Йуғ» дейишардики, бу туркча «ийгла» сўзининг ибтидосидир. Бизонс манбалари эса мотамни «Йайиқ» дейилганини қайд этади. Бу аслида «Дайиқ» бўлган. Чунки фонетик ўзгариш оқибатида «д» ҳарфи «й» га ўзгариб «Дайиқ», «Йайиқ»қа айланган.

Уша пайтларда жасад ёқилган. Бироқ жасаднинг кўмилганига доир айрим аломатлар ҳам йўқ эмас. Улган ҳукмдор ёки қахрамон мазори бошига улар ўлдирган душманларининг тошдан «Балбал» дейилган ҳайкаллари ўрнатилганки, бу билан охиратда улар хизматини қилсин, дейишган. Исломият зарурат бўлганда жиҳодни фарз ва савоб ҳисоблаганидек, эски турк дини ҳам бундай жангу жадални диний мудофаа вази-

фаси деб биларди. Шунинг учун ҳам умрини муҳораба ва фатҳларга сарфлаган Уғизхон: «Кўп жанг қилдим. Тангрига бўлган бурчимни ўтадим», деганди. Кўк-турк хон ва бекларининг қабрлари устида гиштан уйча қурилиб, ич деворларига марҳумнинг расми ва қилган жангларидан тасвирлар туширилган. Оврупалик сайёҳлар Туна бўйларидан Олтойга қадар чўзилган қипчоқ ва қанглиларнинг «Кўрғон» дейилган тепа каби мозорларини ва у ердаги ҳайкалларни кўрганлар. Кейинроқ, «Тошкина» деб аталган бу қипчоқ мозорларига тегишли ҳайкал(син-тош)ларнинг бошлари синдирилган. Бартольд буни ислом таассубининг эмас, балки мўғулларнинг иши дейди. Чунки унинг фикрича, мўғуллар эски одамларнинг расмлари ҳаётдагиларга зарар беради, деб ўйлашардики, мазкур муносабатда турк ва мўғул эътиқодларидаги навбатдаги фарқ кўзга ташланади. Чин манбалари хоқон ва қаҳрамонларнинг қабрлари устига обидалар тикланиб, унга марҳумнинг ҳаёт ва зафарларидан мухтасар ҳикоялар ёзилганидан хабар беради. Ўрхун ва Енисей ёзув ҳамда обидалари ҳам ана шу тарихий қайдларни тасдиқлайди. Ҳазор хонлари ва идора этувчи синф мусавий динини қабул этгандан кейин ҳам шомонийлик бўйича дафн маросимлари давом этаверган. Чунончи, Ҳазор хони ўлганда, тошдан безакли ва устида чироқ ёнувчи улкан мозор қурилган. Унинг хоналари 24 та бўлиб, ҳар бирида бир мозор жойлашган. Сабаб шуки, қабр уларнинг қай бирида эканлиги яширин бўлиб, жасад инеон, ҳайвон ва шайтон тажовузларидан гўё ҳимоя қилинарди. Хоқон олтин безакли тўшамалар билан безатилган ва «Жаннат» номини олган шу мозорда дафн этилган. Уни кўмганлар ўз юзларини яралаганлар. Туркларнинг бундай маросим ва одатларининг баъзилари ҳатто ислом даврида ҳам (хусусан салжуқийларда) турли шаклларда давом этган. Қасалларни алоҳида чодирда парваришlash ва биров билан кўриштирмаслик, яъни саломатлик қондаларига уйғунлик диний бир ишонч мавқеини қозонганлигини кўрсатмоқда.

Кўк-туркларда бегоналар ҳудуддан ўтаётганда ва ёхуд хоқон ҳузурига кираётганда қомлар томонидан иккита олов орасидан кечирилиб тозаланарди. VI асрда Бизонс элчиси Земаркос Кўк-турклар чегарасида ана шу тарзда кутиб олинганини таъкидлайди. П. Гарпини Олтин Ўрта ҳукмдори Ботухон ҳузурига

киритиларкан, икки олов орасидан ўтказилишини — ҳатто марҳумларнинг ашёлари ҳам аввал оловда тозаланиб, сўнгра қўлланишини айтади. Бу эса тажрибалар орқали пайдо бўлган микробга қарши ҳимоянинг диний бир ишониш ҳолига келганини кўрсатади. Шомонларнинг дуо ва илоҳийлари (қўшиқлари — тарж.) нинг матни қолмаган. Чунки улар истиғроқ (ўзидан кечиш — тарж.) ҳолида дуо ва илоҳий айтишгани учун ҳам ўзларига келганда ҳеч нарсани хотирлай олмасдилар.

Турклар орасида **ёмғир ва қор** ёғдиришга доир ишонч ва фаолиятлар тўғрисида ҳикоялар бўлиб, улар ислом даврида ҳам давом қилган. Дин ва сеҳр моҳияти нуқтани назаридан мазкур масалага тегишли қисқа бир маълумот беришни лозим топдик. Ислом тарихчиларига кўра, Нуҳ пайғамбар Туркистонни ўғли Ёфасга берганда, у бу сувсиз ўлкада нима қилишини сўрайди. Отаси унга ёмғир ёғдириш қудратини бахш этиб, устига дуо (исм-и аъзам) ёзиқли бир тош (тилсим) беради. Яъни эҳтиёж бўлганда, шу тош билан Оллоҳга дуо этиб ёмғир ёғдирилди. Тошни «йада тоши» дейишарди. Ривоятга кўра, тош ўғизлар қўлига ўтгани учун унга эга бўлиш мақсадида қорлуқ, ҳазар ва бошқа турклар ўртасида урушлар бўлган. Туркларнинг аждодига Оллоҳ ёмғир ёғдириш қобилиятини бергани ҳақидаги ривоят Чин, ислом ва насроний манбаларида ҳам кўп марта зикр этилган. Хусусан, Чин манбалари Кўк-турк давлати қурилмасдан аввал Апангунинг қардоши ғайритабиий кучларга ҳукм этиб, истаган пайтида шамол эстириб, қор ва ёмғир ёғдирганидан хабар беради. Бу қобилият уларга оталари кунлардан ўтиб келмоқда эди. Зеро, кунлар душманларини қор, дўл, ёмғир ва бўрон ҳосил қилган қоҳинлари ёрдамида мағлуб этганлар. V асрда кучайиб кетган жужан (авар)лар истилосидан мазкур ишлари шарофати билан қутулиб қолганликлари қайд этилган. Хуллас, «Йада тоши» қурғоқчиликда ҳам душманни даф этишда қўл келгани ривоят қилинади.

Аббосийлар халифаси Маъмун бу сирли ҳодисага қизиқиб қолади ва тадқиқ этиш учун Хуросон раҳбари Асад бин Нуҳни тайинлайди. У керакли маълумотларни тўплаган, бироқ масаланинг моҳиятини ўрганолмаган. Араб сайёҳи Тамин бин Баҳр тўққиз — ўғизлар (уйғурлар) ёнига боради ва: «Уларда ғаройиб бир тош бўлиб, у билан истаганлари замон ёмғир, қор ва

дўл ёғдиришади. Бу улар учун оддий ҳолдир ва ҳеч ким бунга шубҳа қилмайди», — дейди. Жўғрофиячи ибн ул-Фоқих айтишича, Абул-Аббос Исо ўғизлар, уйғурлар ва қорлуқлар ёмғир ёғдиради, деган гапни эшитади. Бироқ ишонмайди. Қачонки, Хуросон раҳбари Довуд Бодгийси билан учрашгандан кейин ҳодисага батамом инонади. Чунки у ўғиз ёбғусига исён қилган ўғли Болқикдан бу хусусда тўла маълумот олган ва ёмғир ёғдириш ҳийла ёки сеҳр билан эмас, балки Оллоҳнинг қудрати билан бўлаётганини билган эди. Қоҳин (қом)лар воситасида қор ва ёмғир ёғдирилгани тўғрисидаги яна бир хабарни шомоний ҳукмдори Исмоил бин Аҳмад (892—907 — ҳукмдорлик пайти) шомоний туркларга қарши курашган сафари муносабати билан беради. Ислол манбаларига кўра, шомоний Амири қул турклардан ва тубжой аҳолисидан ташкил топган йигирма минг кишилик қўшини билан ҳаракатланади. Қарши тарафдаги туркларнинг қариндошларидан бўлган қул турклар олган хабарларига кўра эртага фалон вақтда ёмғир ёғишидан ҳукмдорни воқиф қиладилар. Ҳукмдор одамларнинг бундай ишга қодир эмаслигини, агар кимда ким ёмғир ёдирилишга ишонса, унинг қалбида куфр мажбуллигини айтиб, қўшинини огоҳлантиради. Бироқ турк аскарлари эртага қуёш чиқиши билан бу ҳодиса юз беришига ва Амир Исмоилнинг шахсан ўзи ҳам бунинг гувоҳи бўлишига шоҳидлик бериб, гапларида турадилар. Дарҳақиқат, эртасига айтилган вақтда тоғ устида бир қора булут пайдо бўлади, момақалдироқ гумбурлаб, қоронғулик чўкади. Даҳшатли ҳодиса қаршисида Амир Исмоил отидан сакраб тушиб Оллоҳга ёлборади. Аммо булутлар шомонийлар турган тепалик устига келиб дўл бўлиб ёғилади ва улар қочиб мажбур бўладилар.

Турк халқлари ҳақида энг салоҳиятли бўлган Маҳмуд Қошғарий: «Бир тош (Йат-Йада) билан кохинлик қилинади, шамол ва ёмғир чақирилади. Бу ҳол туркларда жуда кенг тарқалган бўлиб, мен ҳам унинг шоҳиди бўлдим. Ёзда катта бир ёнғин чиққанди. Уни ўчириш мақсадида Оллоҳнинг изни билан қор чақирилди ва у ёғиб, ёнғин, сўнди», деб ёзади. Муҳаммад бин Хусайн ол-Тусий: «Туркларда турли рангли йат тоши бўлиб, унинг маъдани Хитой ва Товғач тоғларидадир. Бу тош воситасида ёмғир, дўл ва қор чақирилади. Турклар ва уйғурлар бу санъатдан бохабар бў-

лишиб, бажарувчини «Иатчи» дейишади. Иатчилар орасида шундай моҳирлари борки, улар қишлоқнинг бир томонига қор ёғдирса, иккинчи томонда қуёш чарақлаб туради. Турклар бундай тошларни жангу жадалларга ўзлари билан олиб борадилар ва улар ёрдамида зафар қозонадилар. Туркистоннинг бир тепалигидан (ҳам) чиққан бу тошлардан шаҳарларга олиб боришар, сувга осар ва ёмғир ёғдиришарди», дея таъкидлайди. Аҳмад бин Абу Холиднинг «Китоб-ул Аҳжар» номли асаридан олган маълумотга кўра, Аҳмад бин Юсуф ал-Тифоший шундай маълумот беради: «Хоразмшоҳ (Алоуддин Муҳаммад) нинг қўшинида бир турк истаган пайтда ёмғир ёғдирган. Ёнгингарчилик вақтида Сурхоб номли бир қуш пайдо бўлиб, тухумдек келадиган тошлар ташлаган. Улар тўпланиб, ҳукмдор хазинасида сақланган ва керак бўлганда, улардан ёмғир ёғдириш, душманга қарши бўрон турдириш мақсадида фойдаланилган». Муаллиф давом этиб дейди: «Кекса бир турк ёлғиз чодир ичида ёмғир ёғдиришга киришганда, биз ҳам хазинабошчилар билан бирга усти очиқ бўлган ўзга бир чодирда эдик. У олдига сув тўла бир идиш қўйди. Кейин уч дона қалин қамишни сувнинг ўнгу сўлига тикиб, охиригисини кўндаланг қилиб қўйди. Ингичка ва қизил йада тоши рангидаги илон думини кўндаланг ётган қамишга ёнма-ён ётқизиб, бошини сувнинг тепасида тутди. Кейин иккита йада тошни сувга солиб бир-бирига ишқади. Бу ишни етти марта такрорларкан, унга шогирдлари ёрдам бериб турди. Ниҳоят, йадачи боши очиқ, сочлари тўзғиган, юзи асабий ва кўпчиган ҳолда бошини кўкка қаратди-да, икки соат давомида ёмғир дуосини ўқиди. Ниҳоят, осмонни булут қоплади ва қаттиқ жала қўйди». Хоразмшоҳ ёзда (шомоний) турк вилоятларига сафарга чиқарди. Бир гал чегарада ёмғир ва қорга дуч келади. Қўшин ҳаёти хавф остида қолганда, айғоқчиларини юбориб, икки кишини туттиради. Қорни тўхтатиш ниятида асирларни (қомларни) матоҳга ўраб тириклайин кўмдиради. Шундан кейингина ҳаво яхшиланади.

Жалолиддин Мангуберди ҳам йада тошини ўзи билан олиб юрган. Шарқий Онадўлининг Валангирд воҳасида жуда иссиқ ва қурғоқчилик бўлганда, ёмғир ёғдиришга қарор беради. Султоннинг тарихчиси Муҳаммад Насавий бунга ишонмайди. Бироқ Султон билан бирга маросимга қатнашиб, кечаю кундуз

ёмғир ёққанини ва бундан Мангубердининг гурурланганини ўз кўзи билан кўргач, ёзиб қўяди. Чунончи, Доя Хотин Султонга: «Эй дунёнинг афандиси! Сен бу санъатда меъёрдан ошдинг. Зеро, ёмғир шиддатли тус олиб, халқни азобламоқда. Одатда, бошқалар эҳтиёжга қараб ёғдиради», деса, Султон: «Ундоқ эмас, бу ёмғир марднинг асаридир ва менинг ҳимматим ўзгаларникидан фарқлидир», дея жавоб бергани ривоят этилади. Хоразмшоҳ қўшинининг асосий қисмини ташкил этган қанглилар орасида ушбу санъат моҳирлари бўлган. Шунинг учун ҳам чин сафаридида Оқтой хоқон бир қанглини йай(йада) қилишга мажбурлайди. Ёз ўртасида қор ва ёмғирга йўлиққан чинлар даҳшатга тушади. Найманлар ҳам насроний бўлишга қарамай, шомонларга эътибор беришарди. Масалан, Буйуруқ хон бир жангда Чингизхонга қарши йайчига (йадачига) мурожаат этган. Фахриддин Муборакшоҳ Туркистоннинг ана шундай хусусиятли турли йада тошлари тўғрисида кўпгина маълумот беради. Турклар билан аралашиб кетган Кашмирда ҳам йада тошлари ва ёмғир ёғдириш санъати мавжуд бўлганлигидан Марко Поло хабар беради. Кўринадики, Эски ва Урта асрларда туркларнинг ёмғир ёғдириш анъанаси ҳақида турк, чин, араб ва Оврупа тарихчилари жуда кўплаб маълумотлар келтирадики, Ибн Холдун ҳам ўшалар жумласидандир. Мазкур тошни йай, йат, йада, жада ва у билан шуғулланганларни йайчи, йадачи ва жадачи дейишган. Мўғуллар даврида форсча қўлланган «йадамиший» ва жадамиши қардан»сўзлари йада воситасида ёмғир ёғдирмоқ маъносини ифодалайди. Маҳмуд Кошғарий асарларида, уйғур матнларида ва форсча луғатларда ушбу таъбирларга дуч-келиш мумкин.

ТУРКЛАР ОРАСИДА БОШҚА ДИНЛАР

«Инсонларга ҳалимлик ва мискинликни талқин этгани сабабли Будда дини туркларнинг ҳаёт тарзи ва жангговор руҳларига зиддир».

(Тўн ю қу қ)

Эски даврларда (яъни шомоний динида) туркларда маданият бирлиги мавжуд эди. Бироқ VIII—IX асрлар орасида бегона динларнинг ёйилиши турклар-

нинг ҳам маънавий дунёсини, ҳам сиёсий бирлигини пароканда қилди. Шарқда уйғурлар, ғарбда ҳазорлар ва булғорлар хонлик даражасида бўлгани ҳолда, ўғиз ва қорлуқлар каби буюк турк қавмлари ҳали даражаси кичик ҳисобланган ёбғулар идорасида эдилар. Турклар Узоқ Шарқдан болқонларга қадар катта-кичик давлатларга эга эдилар. XI асрда исломият туркларнинг умумий ва миллий дини ҳолига келгандан кейин яна буюк ва қудратли давлатлар қурила бошлади. Зеро, исломият туркларнинг мижозларига, такомилларига ва маданий ривожига уйғун бўлгани учун ҳам уларнинг моддий-маънавий ўсишларига ёрдам берарди. VIII—IX асрларда турклар Мовароуннаҳрда, Шарқий Туркистонда, Еттисув ва Сирдарё бўйларида, Ҳазор ва Қораденгиз соҳилларида ҳамда Итил (Идил) ҳавзасида муқим яшай бошладилар. Тижорий, санойий (саноатга оид) ва маданий ривожланган шаҳарларга эга бўлдилар. Шу билан бирга, Узоқ Шарқдан то Болқонгача бўлган бўзқирларда яна кўчманчи ҳаёт давом қилар ва шомоний динига ишониларди. Кўк-турклар, уйғурлар, ўғизлар ва қорлуқлар диний ва маданий соҳада юқори савияда бўлгани ҳолда, шимолда яшаган гимек, қирғиз ва бошқирлар диний ва бошқа жиҳатдан анча қолоқ аҳволда эди. Бу улкан бўзқирларда, яъни Осиё ва Оврупада бегона (бошқа) маданият, дин ва ёзувлар турклар орасида кенг тарқалганди. Аммо улар кўчманчиларга нисбатан муқим яшовчи халқларда кўпроқ ўз аксини топган.

Зардушт, будда, монӣ ва насроний динларининг турклар орасига кириши айниқса, шу даврда (VIII—IX асрларда — тарж.) кучайган. Хусусан, мусовийлик Ҳазор хоқонлари томонидан қабул этилган. Исламият ҳам ўз навбатида турклар орасида ёйила бошлаб, маънавий-сиёсий бирликка замин ҳозирларкан, турк дунёси диний бошбошдоқлик ҳаётини кечирарди. Будда дини Туркистонда, айниқса, Бухоро ва Балх шаҳарларида кенг тарқалганди. Бухорода кўп миқдорда Буддий Вихара (монастир) қурилгани учун ҳам шаҳар ўз номини ундан олган. Бундан ташқари, ислом мадрасаларининг барпо бўлишида ва салжуқийлар замонида мазкур муассасаларнинг бутун ислом дунёсига ёйилишида ҳам вихараларнинг таъсири бўлган. Кўк-турклар даврида Бухоро ва Балх буддавийликнинг маркази ҳисобланган. 630 йилда зиёратга келган буддий Хидин Теанг бу ерларда жуда кўп будда ибод

датгоҳларини, вихараларни ва роҳибларни учратган. Ислоом истилоси вақтида Қутайба Бухоро яқинида жойлашган ва тижорат маркази ҳисобланган Байкат шаҳрини ишғол қилганда, ибодатхоналардан кўплаб кумуш бут ва жавҳарларни қўлга киритган. Ҳажжож замонида эса фатҳ этилган Балх, Қандахор ва Бомян монастирларидан кўп миқдорда будданинг олтин ҳайкаллари ва жавҳарлар топилган. X аср ислом жўгрофиячиларининг таъкидлашларича, Балх, Бухоро ва Самарқандда «Навбахор» номли қалъа дарвозалари (дарблар) ҳам бу эски даврнинг диний хотираларидан бўлиб, у ерлардаги янги (нав) вихаралардан маълумот беради. Турклар будда бутларини «Буркон», ибодатхоналарини эса «Буркон уйи» дейишардики, булар «Вихара» сўзидан келмоқда.

Кўк-турклар идораси остида яшаётган турк арвоний халқлари орасида ҳам будда дини кенг ёйилганди. Буддавий роҳиблар динларини турк хоқонларига ва халқига қабул қилдирмоқ учун жонларини жабборга беришарди. Чунончи, Муқонхоннинг халафи Топу(топо)хон (572—581) бир роҳибнинг таъсирида будда динига киради ва бундан кейин хукмдорлик мавқеини ўсишига ишонади. Бироқ ушбу ҳодиса диннинг ёйилишига ҳеч қандай таъсир ўтказмайди. Кўк-туркларнинг хоқони Тунг Ёбғу 626-йилда зиёратга келган бир роҳибни ҳурмат билан кутиб олиб, унинг шарафига базм беради. Бироқ барча ғайрат ва ташвиқотга қарамай, турклар ўз шомоний динларига содиқ қолганлар.

Дарҳақиқат VIII асрда Билге хоқон (716—734) Ўрхунда Будда ва Лао-це динларига мобад(ибодатхона — тарж.) қуриш фикрини ақлли вазир ва қайиқотаси Тўнюқуқ билан ўртоқлашганда, аркони давлатдан бўлган бу одам мазкур динлар инсонларга ҳалимлик ва мискинликни тарғиб этгани учун туркларнинг ҳаёт тарзи ва жанговар руҳларига зид эканлигини ҳамда натижада ҳаддан зиёд кўп сонли чинлар қаршида мағлубиятга учрашлари муқаррарлигини билдиради. Хон бу донишмандона маслаҳатларни тўғри деб топади. Билге хон ташқи ва билхосса, Чин таъсирларига қарши жуда хассос муносабатда бўлар ҳамда уларнинг асорати хавфидан доимий огоҳлантириш орқали миллатининг миллий маданият ва анъаналарини ҳимоя қилишга интиларди. Ташқи хорижий динларга ҳурмат кўрсатган ва қўл остидагиларнинг хуррияту эҳтиёжларини ўйлаган кўк-турклар ҳам

барча турклар каби VIII асрда Кашмирда Хотун ва Ел-такин, Гандарада Хотун ва унинг ўғли Такин-шод томонидан қурилган мобадларни тубжой аҳолисига мўлжаллаган эди. Бу нарса айни замонда Кўк-турк ҳокимиятининг узоқ ўлкаларга қадар ёйилганидан ва маданий фаолиятдан дарак беради. Хуллас, буддавийлик руҳ ва мижозларига терқ келгани туфайли турклар ва билхосса, кўчманчилар орасида унча кенг тарқололмади. Фақат Шарқий Туркистоннинг турклашишидан олдин бу ерга келган будда дини уйғурлар орасида бир қадар ёйилди ва улардан талай диний асарлар бизгача етиб келган. Аммо Шарқий Туркистонда ҳам бошқа динларнинг таъсири буддадан кучлироқ эди. Бинобарин, буддавийлик у ерда-да узоқ умр кўролмади, балки Тибет, Ҳиндичин, Япония ва бошқа Узоқ Шарқ мамлакатларига кўчди.

Мони динининг уйғурлар орасида ёйилиши эса муҳимроқ тарихий ва маданий натижалар берган. Сосонийларнинг сўнг даврида Эронда воқе бўлган диний ва ижтимоий мужодалалар оқибатида бу ўлкадан Мовароуннаҳр ва юқори Оқиёга томон зардушт, мони ва насроний дини вакиллари кўчади. Турклардан ўзларига паноҳ топишади. Сосонийлар даврида зуҳр этган Мони (туғилиши милодий 215 йил) зардушт ва насроний динларининг қўшилувидан кейин Будда ақидаларини ҳам ўз ичига олган янги бир дин пайдо қилди. Бироқ сосонийлар давлатининг инқирози билан исломият қаршисида дош беролмаган монихаистлар Туркистонга, турк хоқонининг ҳимоясига сиғиндилар. Динларини бу ўлкада ёйиб Буюк карвон йўли (Буюк Ипак йўли — тарж.) орқали Узоқ Шарққа қадар етдилар. Улар ўзлари билан бирга Яқин Шарқдан маданиятларини, оромийча-сурёнийчадан тўраган ва Сўғд алифбоси номини олган ёзувларини ҳам келтирдилар. Исломият Туркистонда ёйила бошлаши билан эса Мони ва Исо динининг вакиллари бу ердан ҳам кетишга мажбур бўлдилар. Шунга қарамасдан, ислом ва Туркистон маданиятининг гуллаган даври бўлмиш X асрда ҳам Самарқанд, Шош (Тошкент) ва Тункат каби улкан шаҳарларда монихаист ва насронийларни учратиш мумкин эди. Шу тарзда, бир томондан кўк-турклар давлатининг таназули, иккинчи ёқдан эса исломиятнинг ривожини уларни ё ислом динини қабул этишларига ёки Узоқ Шарққа кўчишларига сабаб бўлди.

Мони динининг Чинда ёйилиши кўк-туркларга тобе Тохаристон ёбғусининг 720 йилда Чинга юборган Томуча номли илми нужум олими ва роҳибни билан бошланган. Кўк-турк императорлиги ўрнига 745 йилда Уйғур давлатини қурган. Боён Чур хоқондан кейин унинг халафи ўлароқ «Тангрида қут топган Билге хоқон» унвонини олган ўғли Бугу хон (759—780) 762 йилда Чинга сафар қилади. У ерда Мони роҳиблари билан танишиб қолади ва қайтишда пойтахти Қораболғасун шаҳрига олиб келади. Шу тарзда, ислом ва насроний динлари қаршисида чўкаётган моничилик яна жонланди. Уйғурлардан қолган, хусусан, Хуастуанифт асари шарофати билан мони дини ҳақидаги ислом ва насроний тарихчиларининг бир ёқлама нуқтаи назарларидан қутулиш мумкин бўлди. Сўғддан келган тижорат карвонларини Чинга элтган бу дин энди уйғурлар воситасида яна Юқори Осиёга ёйилаётганди. Ислום тарихчилари Чин манбаларига асосланиб, ушбу диннинг уйғурлар орасида ёйилганидан хабар берадилар.

Мони динига тегишли машҳур Қораболғасун ёзуви: «Аввал эт (гўшт) ёйилган бир мамлакатда энди гуруч ёйилажак. Аввал одам ўлдирган бир миллат энди хайр ва сулҳ ичра яшаяжакдир», дея теран бир ўзгаришни ифода қилади. Бу ҳодисага алоқадор бўлган мўғул даври ислом тарихчиси Жувайний Уйғур ҳукмдорларининг самовий ибтидолигига, (келиб чиқишига — тарж.) Бугу хоннинг Афросиёб уруғидан эқанлигига ва тахтга чиқишига доир достоний ривоятларни нақл қиларкан, пойтахтлари Урдубалиғ, яъни Қораболғасун шаҳри иншосини, унинг харобалари ичра ётган археологик топилмаларини ва ёзувларини қайд этади. Ниҳоят, Чин манбаларига уйғун ўлароқ, Қут тоғи афсонасига кўра, фалокат чиқиб, бутун борлиқлар «Кўч, кўч!» дея фарёд кўтарганда, уйғурлар Фарбга кўчиб, Бешбалиғ ҳамда Боласоғун шаҳарларини қурганлигидан, сеҳр ва нужумдан хабардор қомлари билан Бугу хон Чиндан келтирган Тойин (Мони роҳиб) лар ўртасида диний муноқаша ўтказилганидан хабар беради. Унинг фикрича, мониларнинг «Нум» исмли китоблари бўлиб, унда инсон ва ҳайвонга зулм ўтказиш ман этилади; ёмонликка жавобан яхшилик тавсия қилинади, руҳларнинг кўчиб юришига ишонч ёқланади.

Шу тарзда, миллий руҳ ва тушунчаларига зид ҳисобланган будда дини ўрнига уйғурлар унга яқин бўл-

ган монахианзмни қабул этиб, ўз маданият ва ҳаётлари-
ни бир қадар ўзгартирдилар. Урхун алифбоси ўрнига
суғдчадан тўраган ёзувни (Уйғур ёзувини) олдилар ва
қайд этиш керакки, уларнинг жанговарлиги анча су-
сайди. Бу ҳақда IX аср Араб тарихчиси Жоҳиз ҳам
маълумот беради. Унинг фикрича, бу жасур миллат
авваллари доим мағлуб бўлган қорлуқлардан мони
динни қабул қилгандан кейин енгилла бошлайди.
Шунга қарамасдан, бу ифодада бир оз муболаға бўлса
керак. Чунки Уйғур хонлари ўз диндошларини қўриш
мақсадида ҳам Чин императорлигига, ҳам Мовароун-
наҳрдаги шомоний давлатига таҳдид сола билган.
Дарҳақиқат, халифа Муқтадир замонида (908—932)
шомоний ҳукмдори Самарқанддаги монахиистларга
таъйиқ ўтказгани учун Уйғур хони унга йўллаган мак-
тубида: «Менинг мамлакатимда ҳам анчагина мусул-
монлар яшайди. Агар сен уларни (монахиистларни —
тарж.) ўлдирсанг, мен ҳам бу ердаги мусулмонларни
йўқ қиламан, масжидларини йиқаман», деб ёзади.
Шундан кейингина шомонийлар амири монахиистлар-
ни таъқиб этишдан воз кечиб, уларга фақат солиқ
солиш билан кифояланган. Масъудий бу динга мансуб
кишиларнинг сони ислом мамлакатларида тобора ка-
маяётганини, хусусан, Бағдодда уч юз кишидан бор-
йўғи бешта қолганини, Сўғд ва Тунқатда ҳам озай-
ганини қайд этади. Бу ҳодиса Уйғур давлатининг Мў-
ғулистонда қирғизлар томонидан 840 йилда йиқитили-
ши ва уйғурларнинг Шарқий Туркистонга кўчишлари
вақтига тўғри келади. Булардан қатъи назар, уйғур-
лар қўшин қувватини сақлаб қолишга ва мусулмон
Қорахонийларга қарши уришишга куч топаётганди.
Маҳмуд Қошғарий уйғурларни ўқдан яхши фойда-
ланувчи бир қавм сифатида кўрсатиб, юқоридаги фикр-
ни исботлайди. Шу ўринда динларнинг қавмлар узра
бўлганидек, қавмларнинг ҳам динлар устидаги таъсир-
лари мавжудлигига доир тарихий ва ижтимоий ҳақи-
қатни эслатмоқ жоиздир. Чунки, Ҳазрати Исонинг
таълимотига қарамай оврупаликларнинг жанговарлиги
ҳеч-да ўзгармаган. Папалар ҳокимият мужодаласига
киришиб, унинг (Исонинг — *тарж.*) амирларига мухо-
лиф ишлар қилган. Худди шундай буддизм ҳам Узоқ
Шарқда айни ўзгаришларга дуч келган.

Шарқий Туркистонда ва Еттисув атрофида ҳукм
сўрган янги Уйғур давлати ҳудудида мони динидан
ташқари будда, насронийлик ва ислом динлари ҳамда

шомонийлик ҳам барҳаёт эди. Уйғурлар томонидан шарқда ўз ҳаётини тиклаб олган мони дини ғарбда ҳам кутилмаганда ёйила борди. Чунончи, Бизонс Онадўлисида павлокилар, Болқонда богомиллар, Долмачя соҳилларида катхарлар ва жанубий Францияда Албигеуалар номи билан жаҳонга ёйила бошлади. Насроний илоҳиётчиси Сент Августин ҳам ёшлигида шу динга мансуб эди. Черков буларга қарши жуда ҳам шафқатсиз ҳаракат қилди ва II асрдаги биринчи Салиб юришини ўшаларга қаратди.

Замондош тарихчилар бир-бирига ўта яқин бўлгани учун будда ва моний динларини баъзан аралаштириб юборишади. XIII аср сайёҳи Рубрук Уйғуристонда будда, мони, насроний, ислом ва шомоний динларига мансуб туркларнинг бир жойда аҳил яшаётганидан хабар беради. Мангухон турли дин вакилларининг муноқашаларини эшитгандан кейин: «Биз бир Тангрига, унинг амри билан яшаётганимизга ва ўлажагимизга ишонамиз», дея буддодий, монахаист ва насроний маъбудларидан янада юксак сифатлар эгаси бўлган ягона Тангрига сиғинишларини таъкидлайди. Сўнгра давом этиб дейди: «Тангри сизга берган китобларига муқобил бизга қоҳинлар (қомлар) берган. Биз уларнинг айтганини адо этамиз ва осуда ҳаёт кечирамиз». Бу гаплари билан у Билгехонни эслатади. Оврупалик сайёҳлар фикрларича, уйғурлар мобадларидаги бутларга сиғинмай, Тангрининг ягона ва ғайримоддий эканликларини таъкидлаганларки, бу ерда шомонийлик баҳс мавзуси бўлиб туюлмоқда. Бутлар эса уйғурлар учун марҳумларнинг рамзи бўлган. Ислом ва Христиан тарихчилари уйғурларга тегишли Хутан, Ёркент, Қашқар ва Қоялик каби шаҳарларда буддойи, мусулмон ва насронийлар бўлганлигини, марказ ҳисобланган Қора-хўжа шаҳрида эса мусулмон, насроний ва бутпараст (шомоний) бир жойда яшаганларини қайд этади. Уйғуристонда дин эркинлиги бўлгани ҳолда, мўғул даврида Бешбалиғ шаҳрида мусулмонларга қарши суиқасд тайёрланган. Бироқ масаланинг моҳиятидан хабардор бўлган Мангухон ташаббускорларга қаттиқ жазо бериб, уйғур хонини алмаштирган. Урнига қардоши Удунч Идиқут (қудсият соҳиби) хон мақомига тайинланади.

Шарқда уйғур хони мони динини давлат дини даражасига кўтариб, қолган динларнинг эркинлик ҳуқуқини таниган бўлса, ғарбда ҳазор хони айни асрда му-

совий динини расман қабул этган. Халқ эса (кичик бир олий табақадан ташқари) ислом ва насроний динларига кирган. Шомонийлик ҳам бемалол давом қилаверган. VI асрда кўк-туркларнинг ёбғулари ўлароқ ғарб ўлкаларини идора этган ҳазорлар ўзларига тобе бўлганларга қарама-қарши равишда қудратли бир хоқонлик (императорлик) даражасига юксалганлар. Хоқонларнинг бақувват Ислом-Араб ва Христиан-Бизонс императорликлари қаршисида уларнинг динини қабул этмай, мусовийликка киришишларининг сабаби сиёсий андишалар бўлиши керак. Чунинчи, бир ривоятга биноан, Ҳазор хони Булан 740 йилда уч дин ўртасидаги мунозаралар ниҳоясида мусовийликни афзал топади. Масъудий: «Мусовий динининг қабул этилиши Халифа Хорун ар-Рашид замонида (786—809) бўлган», — дейди. Бизонсда император Романс даврида (919—944) ўтказилган диний тазйиқ ва насронийлаштириш ҳаракатидан норози бўлган яҳудийлар Ҳазор давлатидан ҳимоя сўраган. Бинобарин, мусовий дини мазкур ўлкада яна кучга кирган. IX асрда славянлар орасида бўлганидек, ҳазорлар орасида ҳам насронийлик тарғиботи кенгайган ва Кирил номли машҳур поп бу мамлакатга бориб, Исо динини ёя бошлаган. Ибн Надим ҳазорларнинг ибронийча алифбодан фойдаланганини қайд этса, Фахриддин Муборак шоҳ уларнинг славянлар каби сўлдан ўнгга томон ёзиладиган алифболари мавжудлигини таъкидлайди. Англашиладики, ҳазорлар икки дин билан бирга, мазкур алифбодан ҳам истифода қилганлар. Шу билан бирга, юқорида қайд этганимиздек, қўлимизда Ҳазор туркчасида ёзилган ва бизгача етиб келган бирон васиқа йўқ.

Ҳазорлар қўшнилари турк, рус ва бошқа славян қавмларини ўз ҳокимиятларига олиб буюк ва қудратли бир турк императорлигини вужудга келтирганлар. Русларга кўрсатилган сиёсий ва маданий таъсирлар орасида хон (Каганус) унвони Киев ҳукмдорлари томонидан қабул этилган. Ҳазор ўлкаси халқаро тижорат шарофати билан жуда илгарилайди. Пойтахтлари Итил (Идил) шаҳридан ташқари Боланжор, Самандар, Соксин (Сариғшин) ва Сувар каби улкан шаҳарлар майдонга келади. Зироят, тижорат ва саноат ривожланади. Қўшни ислом маданиятининг юқори даражаси ва туркларнинг бу динни қабул этишлари ҳазорлар орасида ҳам исломиятнинг ёйилишига сабаб бўлади.

Ниҳоят, ҳоким ва идора қилувчи қатламдан ташқари барчанинг қалбини ислом ва насроний динлари эгаллайди. Шунинг учун ҳам Итил шаҳрида жойлашган етти маҳкамадан иккитаси ислом, иккитаси христиан, иккитаси мусовий ҳамда биттаси шомоний ва рус тужжорларининг даъволарини эшитувчи ҳокимларнинг идоралари эди. Дарҳақиқат, «Динлари ўғизлар динларига ўхшаган» халқ ҳақидаги ифода ҳам Шомоний ҳазорларга оиддир. Мусулмон насроний ва яҳудийлардан бошқа бутпараст халқнинг мавжудлиги тўғрисидаги қайда шомонийлар назарда тутилган. Манбалар энг кўп халқнинг мусулмон ва энг озининг яҳудий динидан бўлганини таъкидлайдилар. Бундан ташқари, қолган динларга мансуб бўлганлар ҳам ҳануз шомоний анъаналарини давом эттирганлар. Ҳазор хоқонининг рус ҳукмдори қизига уйланиши ва бу аёлнинг ислом динини қабул этиши исломиятнинг таъсир доираси нуқтаи назаридан эътиборга лойиқдир. Бу ҳол дин эркинлигидан ҳам далолат беради. Бугун турк қавмлари ва давлатларига муқобил равишда, Ҳазор хоқонлари халқдан жуда узоқ ва алоҳида мавқега эга бўлганлар. Халқнинг ҳукмдор олдида сажда қилиб ерга йиқилиши мусулмон, насроний ва яҳудий динларида учрамаган. «Қадим бутпарастлик» ҳоким бўлган жойларда эса аҳвол аксинча эди. Ортиқча таъзим ҳаракатларининг бошқа туркларда йўқлигининг сабаби шуки, уларда ташқи бир таъсир мавжуд бўлган.

Ҳазор давлати ўз қўл остидаги можар, печенек ва ўғизларнинг муҳожирати ва улар билан жанглар оқибатида кучсизлашади.

Солиқ тўлаш орқали Ҳазор давлатига тобе бўлган руслар фурсатдан фойдаланади. Киев шаҳзодаси Святослав 965 йилда Дон дарёси тирсагида жойлашган Соркал шаҳрини ишғол этади. Бу даврда рус князлари ҳануз швецарияликлар тилида гаплашган германлар эди. Бизонсликлар билан биргалашиб ҳаракатланган руслар ҳазор ва булғорларга душманлик кайфиятида яшардилар. Рус оқимлари Озарбайжонга етганда, Ҳазор хони хоразмликлар олдига Исломни қабул қилиш шартини қўйган бўлсалар-да, уларнинг ўзлари ҳам худди шундай кўчманчи оқимларнинг хавфига дучор бўлаётганди. Риғоятга кўра, ҳазорлар ва хонлари исломиятни қабул қилган. Зотан ҳоким бир дин ҳолида бўлган исломият янада қувватланган. Бу орада русларнинг мусулмон бўлишлари яқин қолган,

Бироқ, уларнинг бизонсликлар билан иттифоқи насронийликка киришларига сабаб бўлган. Галатўплар натижасида Итил (Волга) ва Дон дарёлари орасида сиқилиб қолган Ҳазор давлати рус-бизонс ҳужумлари оқибатида Томан (Тома Таркон) ярим оролига чекинади. Ниҳоят, 1016 йилда Ҳазор хонлари ҳам насронийликни қабул қилади.

Ҳазорлар қипчоқ (қумон) лар келгунга қадар, яъни XII асрнинг бошларигача Томан ва Қримда кичик бир беклик ҳолида қолдилар. Лотинлар XIII асрда Судан ва бошқа соҳил шаҳарларида тижорат билан машғул бўларкан, бу ерларда насроний ҳазорларни учратдилар. Улар ўлкасини «Ҳазор вилояти» (Газариа) деб атайдилар. Мусулмон тарихчилари эса бу даврда Қора денгиз «Ҳазор денгизи» дейилганини қайд этадилар. Ҳатто оврупалик сайёҳлар баъзан Итил дарёсигача бўлган жойни (XIII асрда) ҳануз «Ҳазор ўлкаси» дейишарди. Қумонларнинг истилоси русларнинг илгариларини тўхтатганди. Бу даврга келиб христианликни тарғиб қилиш қипчоқлар ва буюк Булғористоннинг шарқида чўпонлик билан шуғулланган бошқирдлар орасида ҳам бошланганди. Бироқ мусулмон бўлган булғорларнинг ҳокимияти исломиятнинг ёйилишини қулайлаштирди. XIII асрда шарқдаги қипчоқлар исломиятни, ғарбдаги қипчоқлар эса насронийликни қабул қилади. Католик поплари томонидан ёзилган туркча-лотинча «Кодекс куманикус» номли асар ана шу мақсадда дунёга келди. Жоҳил попларнинг қимиз ичишни тақиқлаганлари учун ҳам христианликни рад этишга доир оддий воқеалар бўлиб турарди. Ҳазорлар қўл остида яшаётган гуржийлар, черкаслар ва олон(ос)лар насроний доғистонликлар, лезгинлар ва Кавказнинг бошқа қавмлари мусулмон бўлгандилар.

Кўк-туркларнинг ёбғулари идорасида беклик ҳолида бошланган Ҳазор давлати ниҳоят, буюк хоқонлик даражасига кўтарилганди. Қўшниларини ўз ҳокимияти остига олиб, аввал срсонийларга, кейин исломга қарши курашда зафар қучганди. Улар Озарбайжон ва Шарқий Онадўлига қадар ёйилгандилар ҳамда кўпинча бизонсликларнинг иттифоқчиси бўлиб қолардилар. Шу тарзда тўрт асрлик порлоқ даврдан кейингина ҳазорлар салжуқийлар ислом дунёсига ҳоким бўлган бир замонда тарих саҳнасидан чекинганлар. Алпарслон 1064 йилда Гуржистон ва Шарқий Онадўли сафарига

чиқаркан, шимолда турли турк қавмлари ва у пайтда «Қофир» бўлган қомуқлар ҳам кўчишлар туфайли Қавказдан жанубга оқардилар. Булар орасида «Уч минг хонаданли ҳазорларнинг қолдиғи Дарбандни ошиб Қоҳтан атрофига келиб», у ерни ватан қилдилар. 1131 йилда саёҳат қилган Абу Ҳомид ал-Андулусий етмиш икки тилда гаплашган Кавказ миллатларидан бир қисми исломиятни /Мослама бин Абдулмалик замонида/ қабул этганини таъкидларкан, қомуқларни ҳам шулар қаторида санаб ўтади. Англашиладики, бу ерда гап доғистонликлар ҳақида кетяпти, қомуқлар эса исломни кейинроқ қабул этган.

Уйғурлар сингари ҳазорлар ҳам ислом, насроний, мусовий ва шомоний каби динларга эга бўлганлар, аммо тинч яшаганлар. Ҳазор хони ҳам ўз ҳудуди ташқарисида яшаётган диндошларини уйғур хони каби ҳимоя эта оларди. 922 йилда Ислом ўлкаларининг бирида яҳудий ҳовраси (ибодатхонаси — тарж.) йиқилиши билан, хон пойтахт Итил шаҳридаги бир жомийе минорасини бузиш ва икки муаззинни ўлдиришини айтиб, агар мусулмон мамлакатларидаги «қолган ҳовраларнинг бузилишидан қўрқмасайдим, жомийни йиқитардим», деган. Давлатнинг кучсизланиши ва ниҳоят, инқирозиди табиийки, диний бўлинишларнинг таъсири улкандир. Хуллас, ҳазор давлатидан бир қанча яҳудий жамоатлари қолган эди. Чунончи, XII асрда темирдарвоза/дарбанд) яқинида, Самур шаҳрида кўп миқдорда яҳудийларнинг мавжудлиги қайд этилган. Қрим ва Польшада туркча гаплашган ҳамда мусовий бўлган Қорайим турклари ҳам ҳеч шубҳасиз, ҳазорларнинг бугунига етиб келган сўнгги аймақларидир.

Шарқда уйғурлар монн, шимолда ҳазорлар мусовий динларини расман қабул этаркан, турк дунёсининг энг узоқ жойида — Болқонда яшовчи Булғор хонлари IX асрда (863 йилда) шомонийликдан ортодокс насронийлигига ўтаётганди. Фақат булғорлар илгаригилардан фарқли ўлароқ, бошқа динларга парчаланмасдан, жамоа ҳолида насроний бўлишиб, миллий тил, маданият ва анъаналардан воз кечаётганди. Шу тарзда, бир турк давлати ва қавми бутунлай славянлашаётган эди. Булғорлар ўз ирқдошларидан айрилиб, турклигини шу қадар унутдиларки, XII асрда буюк бир қумон жамғаси билан бирга иккинчи булғор давлатини қурганларида ҳам турк унсурини эсламайдилар. Ҳатто қумонлар ҳам Болқонда худди булғорлар ва бошқа турклар ка-

би эриб кетдилар. Кўринадик, ҳоким ва хонлар давлат қуриш қобилиятига эга бўлмаган тобе славянлардан маънан енгилдилар ва улар орасига сингиб йўқолдилар. Насронийликни ёйиш мақсадида «Инжил» биринчи марта булғор славянчасига ўгирилади ва қолган славян миллатларининг адабиётларига худди шу булғорча муайян даражада таъсир ўтказган. Мусулмон салжуқий ўғизлари ислом дунёсига ва Онадўлига кўчаркан, шомоний ўғиз(ўз)лар ҳамда улар-орқасидан қумонлар Болқонга келадилар. Фақат 1065 йилда Тунага келганларнинг сони олти юз мингга яқин эканлиги ривоят қилинади. XII асрда қипчоқ хони Атрок қўл остидаги қипчоқлар ҳам Кавказдан ошиб гуржийлар билан иттифоқ тузади. У ерда қисман насронийлашиб мусулмон ирқдошлари салжуқийлар билан уришади.

Фарбда булғор, қумон ва ҳоказо туркларнинг насронийликни қабул қилишларидан анча олдин, яъни сосонийлар замонида Яқин Шарқда бизонс таъқибига учраган настурийлар ва айниқса, уларнинг олиму файласуфлари Эрондан нажот сўраган. Шу тарзда насронийлик Эрондан паноҳ топган. Шунга кўра, насронийлик Эронда мавжуд бўлиб, у ердан турклар орасига жирган. Аммо насронийликнинг ёйилиши, асосан, сосонийлар давлатининг таназулидан кейин ва ислом ястилоси замонида воқе бўлган. Дарҳақиқат, эски ислом манбаларига кўра, араблар келган пайтда Сўғда, шарқда, Испичонда насронийлар ва уларнинг черковлари бор эдики, X асрга қадар буларнинг изларига дуч келинганди. Уйғурлар орасида-да бошқа динлар каби насронийлик ҳам ёйилган ва бу динга доир бир қанча туркча васиқалар бизгача етиб келган. Мовароуннаҳрда ўрнашган будда ва мони динлари каби насронийлик ҳам бу ердан шарққа томон сурилган. XI асрда Мўғулистонда яшаган Найман ва қароит улуслари янглиғ кунлар ҳам насронийликни шу тарзда қабул этганлар. Бироқ бу ёйилиш ҳақида ортиқча муболаға ҳам йўқ эмас. Чунки қорахитойларнинг Султон Санжар устидан қозонган зафари XII асрда Оврупада роҳиб Юханка афсонасини келтириб чиқарган. Ҳолбуки, қорахитойлар насронийликни қабул этган дейишарди. Аслида эса христианлик кўчманчи турклар орасида эътибор топмагани ва бу диннинг исломиятга бардош беролмагани ҳам аини ҳақиқатдир.

ИСЛОМДАН АВВАЛГИ ТУРК ЖАҲОН ҲОКИМИЯТИ МАФКУРАСИ

«Ўғиз хоқон: Эй ўғилларим! Мен кўп жанг қилдим ва кўп қаридим. Кўк-Тангрига бўлган бурчимни ўтадим.»

(«Ўғиз» достонидан)

Миллатларнинг яшаш тарзи, фикрлаш ва ишонишларини тадқиқ этишда миллий достон, ривоят ва афсоналар гоҳо тарихий васиқалар орасида қимматли манбага айланади. Улар нафақат тарихнинг бўш ерларини тўлдиради, балки ижтимоий руҳ аксларини, тушунча ва ишончларини ўрганиш нуқтаи назардан ҳам гоёт муҳимдир. Эски Туркларнинг ёхуд ўғизларнинг тарихий фатҳларини достон шаклида ифода этган «Ўғизнома»га мувофиқ биринчи жаҳон ҳоқимияти Ўғиз хоқон томонидан қурилган. Чунончи, достон Ўғиз хоннинг Чин, Ҳиндистон, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Сурия, Миср, Онадўли (Рум) рус ва ҳатто франк ўлкаларини забт этганини баён қиларкан, унинг айрим парчаларида Кун (Хун), Кўк-турк ва Салжук даврлари ва ҳатто усмонийлар ҳам тилга олинади. Туркларнинг биринчи фотиҳи бутун миллий низом ва муассасалар асосчиси ҳисобланган Ўғиз хоқон самовий бир илдиздан ажабтовур сифатлар соҳиби ўлароқ дунёга келган. У болалигидаёқ ҳайратомуз қаҳрамонликлар кўрсатган ва ўзи каби кўкдан инган қизга уйланган. Достоннинг исломий ривоятига кўра, Ўғиз хон мусулмон бўлмагани туфайли онасининг сутини эммаган. Улғайганда эса мазкур дин айрилиғи у билан отаси Қорахон ўртасидаги мужодалага олиб келган. Курашда Ўғиз хон зафар қозонади ва тахтга чиқиб, хоқонликни эълон этади. Тўрт томондаги барча қавмларга элчи юбориб: «Энди мен бутун дунёнинг хоқониман», дея ҳаммани ўзига итоат этишга чақиради. Унинг жуда ақлли ва каромат соҳиби бўлган вазири Иркил хожа (ёки Улуғ турк) Тангрининг жаҳон ҳоқимиятини Ўғиз хонга берганини муждалайди: «Эй хоқоним, Кўк-Тангри бутун дунёни сенга бағишласин». Буни Кўрқут ота ва ислом авлиёлари ҳам тасдиқлайди.

Ўғиз хон илоҳий ҳоқимиятини қабул қилмаган миллатларни фатҳ этиб, дунёни олади. Фатҳларда турк достон ва афсоналарида салмоқли ўрин тутган Бўзқурт

(Бўри) Уғиз хоннинг ҳам раҳномосидир. Кўкдан тушган Бўзқурт: «Эй Уғиз, сен Урум (рум) устига юрмоқчисан, мен сенинг олдинда бораман», дер. Уғиз эса бўрининг орқасидан йўлга чиқиб рум ва рус ҳукмдорларини енгади, Чин, Ҳинд Сурия ва Миср ўлкаларининг фатҳ этади.

*Мен сизларга бўлдим хоқон,
Олайлик ёй ила қалқон.
Нишон бўлсин бизга «буён»,
Бўзқурт бўлсин бизга «урон».¹*

Салжуқийлар билан бирга Яқин Шарқ ва Онадўлига келган ўғизлар дostonга қўшиб Бўзқурт ҳикояларини ҳам олиб келганлар. Чунончи, XII аср Сурёний тарихчиси Михаилга биноан: «Ер юзи туркларни ташимакка кифоя қилмаётганди. Улар Фарбга томон суриларкан, олдиларидан итга ўхшаш бир ҳайвон (бўри) чиқади ва турклар унинг орқасидан югуриб етолмайдилар. Бўзқурт ҳаракатланмоқчи бўлганда «Кўч!» (яъни қалқин!) дея ҳайқирар, турклар (бўри) тўхтаган жойгача чошиб борар ва чодирларини тикардилар. Узоқ вақт ана шу тарзда раҳбарлик қилган бўри ниҳоят ғойиб-бўлиши билан турклар ҳам келган ерларида қолдилар», яъни Яқин Шарқ ва Онадўлида тўхтадилар (жойлашдилар). Бу ифода билан тарихчи ўғизлар воcитасида дostonларнинг қандай келгани ҳамда ўзга миллатларга аён бўлганини билдирмоқда. Уралдан Оврупага кўчган хунлар олдида раҳнамолик қилган кийик ҳақида ҳам ривоят мавжуд. Самовий нурдан туғилган Буғухон ва қут тоши уйғурларнинг саодати ва ҳокимияти гарови эди. Бунинг қўлдан кетиши уларнинг Шарқий Туркистонга кўчишларига сабаб бўлган.

Дoston турк миллатини Уғиз хон ўғилларидан тўраган Уғиз уруғлари билан Уғиз хоннинг қўмондонлари ҳисобланган қорлуқ, қипчоқ, қангли, қалач ва уйғурларнинг насли сифатида гуруҳларга бўлади. Уғизлар ҳокимияти остида миллий бирлик, халқаро муносабатлар ва ҳуқуқий мавқеларни бир низомга боғлайди. Уғиз дунё ҳокимияти қургандан ва кенгайгандан кейин давлатини олти ўғли орасида тақсимларкан, феодал асослардан қатъи назар, миллий бирликни сақлаб қо-

¹. Урон. — раҳбар (тарж.)

лишни истайди. Дарҳақиқат, ўғизларнинг ҳар ўғлидан туғилган тўрттадан невара, жами — йигирма тўрт уруғ ўғиз миллатини ташкил этади. Ўғиз хоннинг уч ўғли Кун, Ой ва Юлдуздан (туғилган) ўн икки невараси (уруғ) ўнг ҳамда Кўк, Тоғ ва денгиздан (туғилган) икки невараси эса сўл қўлни ташкил қилади. Ўғиз хон ҳокимиятни билдирган ёйни биринчиларга, тобелликни аниқлаган ўқни эса иккинчиларга беради. Ўғиз беклари ва уруғларининг сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлари ҳам ёйу ўқ алоқасига асосланган. Яъни ўнгдаги Бўз-ўқлар чапдаги Уч-ўқлардан устун, бошқача айтсак, Уч-ўқлар тобедир. Мазкур ҳуқуқий қоида салжуқийлар ва ҳатто бирмунча усмонийларга қадар амал қилган. Миллий ва хорижий турли манбаларда қайд этилишича, турк хон ва султонлари уруғ бекларига, тобе турк ёки аждабий ҳукмдорларга ўқ юборишган. Бу билан уларнинг ўқ—тобе, ўзларининг эса ёй—ҳоким эканлигини билдиришган. Ўқни олганлар дарҳол ҳукмдор ҳузурига чопишган. Ғарбий кўк-туркларга баъзан Ўн-ўқ номининг берилиши уларнинг буюк хоқонларга тобе бўлган ўнта уруғдан иборат эканлиги билан изоҳланади. Муҳораба ёки бошқа муҳим масалалар ҳал этилишида тобе ёбғу ва бекларга ўқ жўнатилар ва улар келиши билан мажлис (қурултой) чақирилиб, музокаралар бошланарди.

Чин манбалари кўк-туркларни кунларнинг невараси, дея қайд этади. Татарлар (жуман ва авар) ҳужумига учраб қирилган хунларнинг бир боласини Бўз-қурт (бўри) қутқариб қолади. Кўк-турклар ана шу бола ва бўрининг насли сифатида тўраганлар. Бунда тарих ва дoston қўшилиб кетган. Кўк-турклар байронда бўри бошининг тасвири туширилган. Асосан турк афсона ва анъаналарида муҳим ўрин тутган бўри ҳақидаги ҳикоялар хунларгача бўлган даврда учрайди. Бинобарин, бўри турклар учун от сингари хосиятли ва ҳатто муборак ҳисобланган. Маҳмуд Кошғарий ва Дода Қўрқут китобларида таъкидлаганидек, бу тушунча ислом давригача етиб келган. Ўғизларда бўридан бошқа ҳар уруғнинг қушлардан алоҳида-алоҳида муборакот (идун) лари ҳам бўлган.

Жаҳонгир Ўғизхон ва отаси Қорахон ўртасида юз берган мужодала милoddан аввалги III аср охирларида Кун императори тарихий Метенинг (Модун) отаси Туман билан бўлган жангининг дostonий инъикосидан ўзга нарса эмас. Аслида чин манбалари биринчи турк фотиҳи сифатида намоён этган Мете тўғрисидаги

қайдлар бу шахснинг хунлар замонидаёқ ажабтовурлигидан далолат беради. Шу тарзда «Ўғизнома» хунлар даврига қалар рўёбга чиққанини бияляпмиз. Буюк Хун Тан-йўси Метенинг (достондаги) Ўғизхон эканлигини исботлаган бошқа далиллар ҳам мавжуд. Чунончи, хунлардан усмонийларгача давом этган идоравий, сиёсий ва ўнг-сўл ташкилотлар тарихий ва достоний бўлган мазкур икки ҳукмдорга боғланади. Шу йўсин ҳам улар бирлашмоқдалар. Мете императорлигининг йигирма тўрт қўмондонга тақсимланганлиги йигирма тўрт Ўғиз беги ва уруғига тўғри келади. Ҳар қўмондон қўл остида ўн минг суворидан иборат қувват (туман) нинг ҳамда минг, юз ва ўн кишилиқ бирликларнинг мавжудлиги Метедан қолган. Унинг фатҳлари, ташкилотчилиги ҳамда ватанпарварлиги миллат қалбида достонлар пайдо қилган. Достонда айтилган Ўғиз бекларига доир ҳуқуқий мавқе ва даражалар турк жамиятида ҳақиқатан ҳам ҳукм сурган. Хусусан, Ўғиз хонга тегишли таъсислар ҳам достонда учрайди.

Ўғиз хон олти ўғли билан бирга дунёни фатҳ этиб жаҳонгир бўлгандан кейин она юртига (юрт-и аслга) дўнди. «Улуғ қурултой» чақирди. Минглаб ҳайвон сўйиб дабдабали тўй қилди. Олтиндан чодир тиклаб, уч катта ўғиллари — Бўз-ўқларни ўнг томонига, уч кичик ўғиллари — Уч-ўқларни сўл ёнига ўтқазиб: «Эй ўғилларим! Мен кўп жанг қилдим ва кўп қаридим. Душманларимни йиғлатиб, дўстларимни севинтирдим. Кўк-Тангрига бўлган бурчимни ўтадим», дея, юртини ўғилларига тақсим этди. Уқ-ёй муносабатларига кўра Уч-ўқларнинг Бўз-ўқларга тобелигини билдириди. Адолат ва бирликка содиқ қолишларини васият қилди. Ҳар бирига тегишли ҳуқуқий мавқе ва муҳрларни белгилади, (давлат) рамзларини кўрсатди. Достоннинг исломий ривояти Ўғизхондан кейин Сирдарё бўйларида яшаган Ўғизлар ва уларнинг ёбғулари ҳаёти ҳақида кетади. Улардан кейин эса салжуқийлар ва усмонийлар тилга олинади. Дода Қўрқут Ўғизхон томонидан иншо этилган ва ёбғуларнинг пойтахти ҳисобланган Янгикент шаҳрида яшайди. «Ўғизнома» ва «Дода қўрқут» китобларига кўра у жуда кекса, оппоқ соқолли, ақлли, тажрибали ва каромат соҳибидир. Давлат ишлари музокараларида, қурултой ва тўйларда нотикдир. Чунки анъанага биноан Дода Қўрқутнинг кароматлари, ҳикмат ва ҳикоялари кўп ва унинг барча башоратлари тўғри чиққан. Хусусан, ўғиз ёбғулари асос солган ҳокимият

каби сўнги жаҳонгирлик ўғиз уруғлари орасида биринчи ҳуқуқий мавқеи бўлган койи қабиласига ва усмонийларга насиб этишидан хабар берганди.

Миллий дoston ва анъаналар орқали асрлардан буён миллат қалбида жаҳонгир бўлиб яшаган Ўғиз хон (Эрон манбаларила Афросиёб) Туркистон, Эрон, Озарбайжон, Хиндистон ва Рум ўлкаларини забт этган. Бу ерларда анчагина шаҳарлар куриб, хотиралар қолдирган. Донстондан бошқа манбалар ҳам ушбу хотираларни тасдиқ этмоқда. Уларнинг энг кўпи, яъни хотираларнинг маркази Сирдарё ва Иссиқкўл атрофида эканлигини миллий ва эроний асарлардан ҳам билса бўлади. X аср араб тарихчиси Масъудий ҳам турклардан, уларнинг хоқонларидан. Чин ва Хуросон орасида ва кўпгина турли шаҳарларда яшаган турк қавмларидан, ўғиз тўққиз-ўғиз, қорлуқ, гимек, ҳазор ва босқонлардан, Фарғона ва Тошкент хитталарида истиқомат қилган узун бўйли, гўзал қорлуқлардан гапириб, сўнгра дейди: «Афросиёб бу — туркларнинг ҳукмдори ва хоқонлар хоқони бўлиб, Турк ўлкаларига ҳоким эди. Бошқа хонлар унга бўйинсунишарди. Эронга ҳам ҳукм этган Афросиёб хоқонларга мансуб эди», деркан, унинг келиб чиқишини кўк-турк (ўғиз) ларга боғлайди.

Маҳмуд Кошғарий турклар Афросиёбни Алп эр Тунга деганларини ва унинг дунё ҳукмдори (Ажун беги) бўлганини қайд этади. Яна Афросиёб, яъни Алп эр Тунга вафот этганда, туркларда мотам маросимлари ўтказилиб, марсиялар ёзилганини таъкидлайди:

*Алп эр Тунга ўлдими
Иссиз ажун қолдими
Ўзлук ўчин олдими
Эмди юрак йиртилир.*

«Яъни Афросиёб ўлди, дунё хувиллаб қолди, фалак ўчини олди. Этли унинг даври ва давлатини ўйлаб юраклар йиртилмоқдадир». Маҳмуд Кошғарий «Афросиёбнинг мотам маросимида одамларнинг бўри каби ўвиллаб йиғлаган ва ҳайқириб ёқаларини йиртгани» тўғрисидаги бошқа бир далилни ҳам келтиради.

Ислол манбалари уйғур, қорахоний ва салжуқий хоқонларининг Афросиёб уруғидан эканлигини қайд этиш билан бирга, уни (Афросиёбни — тарж.) тарихий ва миллий анъанага мувофиқ Ўғиз хон-ла бирлаштирганлар. Турклар Афросиёбни Алп эр Тунга деб атаган

ривоят айрим ислом манбаларига Тунга Алп шаклида ўтган. Урхун ёзувларида ҳам Тунга Такин деган қаҳрамоннинг мотами ҳақида сўз юритилади. Афросиёбнинг Эронни фатҳ этиши ва у ерда ҳукмдорлик қилиши тўғрисида эрон ва араб дostonларида, тарихий ва адабий манбаларда қайд этилган.

Хуллас, турк жаҳон ҳокимияти дostonларда қандай акс этган бўлса, бошларига келган фалокатлар ҳам худди шундай уларнинг миллий виждонларида яшагандир. Кунларнинг инқирозидан сўнг улар уруғларидан бири Олтой тоғларига қочиб кетиб паноҳ топган. Орадан асрлар ўтиб қайта кучга киргандан кейин эса татарлардан (авар ва жужанлардан) қасос олганлар. Кўк-туркларнинг бўри афсонаси ва Эрганакопдан чиқиш дostonи янги жаҳон ҳокимияти даврининг ҳикояси ҳисобланади. Уйғурлар ўз дostonларига мувофиқ саодатларини Қут тошига (тоғига) боғлашади. Фалокат ва кўчишларни тошнинг йўқолиши билан изоҳлайдилар. Аслида, 840 йилда уйғурлар вилоятини қирғизлар иштило қилган бўлишига қарамай, дoston ҳодисани чинларнинг ҳийласи билан тушунтирмоқчи бўлади. Кўринадикки, бу ўринда миллий виждон тарихий воқеаларни унутиб, барча фалокатларни чинларга йўймоқда.

ЖАҲОН ҲОКИМИЯТИ МАҒҚУРАСИНING ТАРИХИЙ ИНЪИКОСЛАРИ

*«Энди ўлсак ҳам қаҳрамонлик шонимиз дунё
турғунча туради. Уғилларимиз ва невараларимиз
бошқа миллатларнинг бошбуғ¹лари бўлажаклар».*
(Кун ҳукмдори)

Туркларнинг жаҳон ҳокимияти ва мағқураси биринчи буюк турк императорлигини қурган кунлар ва уларнинг ҳукмдори Метедан бошланади. Ушбу қудратли императорликлар ҳукмдорлари ўз мактубларини «Тангри тахтга чиқарган кун миллатининг буюк Тан-йў» (ёхуд Шан-йў) ибораси билан бошлаганлар. Бу нарса ҳокимиятнинг самовий (илоҳий) асоси мавжудлигига доир ишончдан дарак беради. Хун ҳукмдорларига «Тангри қути» унвони берилган. Улуғ ва қудратли император Мете сулҳни бузмаслик мақсадида (душ-

1. Бошбуғ — қўмондон (тарж.).

маннинг — тарж.) оғир шартларига кўнгани ҳолда, бир бўлак чўл парчаси учун жангга фармон беради: «Тупроқ миллатнинг илдизидир, уни қандай берайин?» — дейди. Бу ҳол миллат ва ватанпарварлик туйғулари юксак бўлган қадим аждодларимиз тўғрисидаги жуда эски воқеа сифатида қадрлидир. Хунлар Узоқ Шарқдан Оврупагача бутун турк ва осий қавмларини бирлаштирган, айримларини жойларидан бадарга қилган ҳамда Чин саддининг (Хитой деворининг — тарж.) ишосига сабаб бўлган ўз қудратларига ишонардилар. Бир хун императори аждодининг чинлардан қудратлироқ эканини миллий ахлоқ ва анъаналарнинг устунлиги билан изоҳлайди. Шунинг учун ҳам чин маданият ва одатларига берилиш миллат асоратининг ибтидоси эканидан халқни огоҳлантиради. Булар ҳақида айниқса, Урхун ёзувларида анча тереан қайд этилади. Кун императорлиги парчаланиб кетгандан кейин бир хун кўмондони (милодий 304 йилда) давлатни қайта қурмоқ ва миллатни қутқармоқ мақсадида кўп ҳаракатлар қилади: «Ҳали-ҳануз йигирма минг кишилиқ қувватимиз бор. Чиндаги бошбошдоқликдан фойдаланиб қолайлик. Агар Тангри Кун давлатини тирилтирмоқчи бўлмаса, уни дунёга йўллармиди?» — дейди. Нутқдан таъсирланган халқ Чинда яшаётган Тан-йўни даъват этадилар ва уердаги тўполонлар шарофати билан (уни) келтириб тахтга ўтқазадилар. Хун кўмондонларининг ҳаммаси бу ишда Тангрининг (ўзларига) ёрдам берганини таъкидлайди. Хунлар асоратга тушган даврларида ҳам ўз миллий шуур ва ғурурларини ҳимоя қилганлар. Чунончи, бир Кун ҳукмдори таслим бўлишни рад этиб: «Энди ўлсак ҳам қаҳрамонлик шонимиз дунё тургунча туради. Уғилларимиз ва невараларимиз бошқа миллатларнинг бошбуғлари бўлажаклар», дейди.

Оврупа хунлари ҳам айни мафкурани кўчиш ва истилолар орқали бу қитъага келтирган эдилар. Бизонс элчиси Прискос хунларнинг Аттила келиб чиқишининг илоҳийлигига ишонишини таъкидлаб, бунга қарши чиққанларга ҳиддатланганликларини, дунёнинг ўзларига тегишли деган ақида билан жангу жадал қилганликларини билдиради. Ундан кейин сафар қилган бизонс элчиси Жорданс ҳам Аттиланинг илоҳий қудрат томонидан дунё ҳукмдори этиб тайинланганига ишонишини билдиради. Аттила ҳам бошқа турк хоқонлари сингари қоҳинларга (қомларга) катта аҳамият берган. Бир чўпон топиб олиб унга ҳадя қилган қилични Танг-

рининг совғаси сифатида қабул этган. Ўғизхон, кўк-турк ва ўғизларнинг йўлбошчиси бўри бўлганидек, хунлар ҳам ўзларига раҳбарлик қилган кийик ва шунга ўхшаган ҳайвонга ишонар, истилоларини ҳам унга боғлашарди. Шу ўринда сурёний. Михаилнинг ўғизлар бўрисини «Итсимон бир ҳайвон» деганидек, оврупаликлар уни кийик дейишганини хотирламоқ жоиздир.

Кўк-турклар кунларнинг неваралари бўлиб, улар эришган миллий шуур ва жаҳон ҳокимияти мафкурасининг тарихдаги ўрни жуда юқоридир. Бу борадаги бизгача етиб келган миллий ва хорижий васиқалар етарли ва ўта қимматли. Биринчи кўк-турк хоқони Туман (Бумин) ҳузурига (милодий 545 йилда) Чин элчиси келганда «Бутун турклар бу билан давлатларининг юксалганига ишониб, бир-бирларини табриклашган». Кейинроқ Бизонс элчиси билан воқе бўлган учрашиш туркларнинг жаҳон ҳокимияти тушунчасига эга эканликларидан шоҳидлик беради. Дарҳақиқат ғарбий кўк-турклар ҳукмдори Истаминхон Бизонс императори Жустинусга Моняк исмли элчи юборади. Ўз навбатида, император ҳам Земаркос номли элчисини 568 йилда кўк-туркларга йўллайди. Қора-шор шаҳри шимолида, Оқ тоғ атрофида, ёзги қароргоҳда элчини қабул қилган турк ҳукмдорининг кўзларидан ёш чиқади.

Земаркос сабабини сўраганда, ҳукмдор: «Оталаримиздан эшитган эдикки, Ғарб императорлиги (Рум — Бизонс) элчиларининг келиши бизнинг ер юзини фатҳ ва истило этажагимизга далолат экан», деган жавоб орқали жаҳон ҳокимиятини қуриш ишончи давлат иншосидан олдиноқ мавжуд эканини ва бунинг таъсири қўшни қавмларга қадар ёйилганини билдиради. Истаминхоннинг ўғли ва халафи Гардухон оқ-хунларни ўз ҳокимиятига қўшиб олгандан кейин Бизонс императорига ёзган мактубини: «Дунёда етти иқлим ва етти ирқнинг буюк хоқонидан румлар императорига...» ибораси билан бошлаган. Жумладан, авар хонининг мактуби ҳам шу тахлит туйғу ва сўзлар билан тўлиқ эди.

Кўк-туркларга тегишли Ўрхун ёзувлари бошдан-оёқ миллий шуур, демократик руҳ, инсонийлик туйғуси ва жаҳон ҳокимияти ғояси билан тўла бўлиб, тафаккур тарихида мисли кўрилмаган бир асардир.

Билге хоқон (716—734) турк миллатининг миллий шуур ва сиёсий тушунчалари орасида илғор фикрларни илгари суради. У кўк-турклар давлатининг биринчи бор бунёд этилиши ва юксалишидан туйган ифтихори-

ни ҳамда эллик йил сўрган Чин асоратининг аччиқ хотираларини эслатгандан кейин миллатнинг қудратига бўлган ўз иймонидан хабар беради: «Эй турк ва ўғиз беклари, миллатни эшитинг! Устингиздан осмон босмагани, остингиздан ер тешилмагани ҳолда, сенинг ўлкангни ва тинчингни (давлат ва низомигини) ким бузди? Итоатинг шарофати билан сени юксалтирган хоқонингга ва мустақил давлатингга ёмонлик қилган сенсан! Йўқса, қурол-яроғли қўшинлар келиб сени парчаладимми? Эй муборак, Утукан халқи- Сиз Шарқу Фарбга кўчдингиз. Хулоса шу бўлди: қонинг сувдек оқди, суякларинг тоғдек йиғилди. Ўғилларинг қул ва қизларинг жория бўлди. Эй турк миллати, титра ва ўз (лиг)ингга қайт!»

Хон ушбу хитоби орқали ер ва кўк йиқилмагунча ҳеч бир қувват турк миллатига хавф сололмаслигини таъкидлаб, эллик йиллик асорат фақат ўз нуқсонларининг натижаси эканидан огоҳлантиради. Бу ўринда Хон халқдан эмас, балки беклар ва юксак табақадан шикоят қилмоқда. Зеро, давлат қурилиши ва юксалишидаги халқ ҳиссасини, миллий шуур ва ватанпарварлигини хоқонлар доим муносиб тақдирлаганлар.

Турк хоқони асорат даврининг шармандали манзарасини тасвирларкан, миллатга чинларнинг ширин сўзларига, юмшоқ ипакларига учмасликни, акс ҳолда, маҳв бўлажакликларини уқтиради. Яна шундай дейди: «Эй турк миллати! Сен Утуканда яшаб карвон ва одамлар жўнатасан, мангу давлатингни муҳофаза қиласан. Турк хоқони бу ерда бор экан, сенга бир мусибат етмай-жакдир». Билге хоқон Утуканда бир муборак (идук) ер бўлиб, дунёни идора этишда жуда қўл келишини таъкидлаб, ватан туйғусининг гўзал бир намунасини беради. Бундай анъана турклар орасида жуда кенг ёйилган эдики, хусусан, Маҳмуд Кошғарий Олтой хитасининг қудсиятини ислом дини орқали шарҳлайди. Чунончи, Ҳазрати пайғамбарнинг «Турклар Оллоҳнинг қўшинидир» деган қудсий ҳадисини шу жой билан боғлаб, туркларнинг яхшилик, гўзаллик, тўғрилиқ, ёқимлилик, катталарга ҳурмат, аҳдга вафо, оддийлик ва қаҳрамонлик каби васфларини қайд этаркан, улар кибр-ҳавога берилмайдилар, дейди. Замондош Бизонс тарихчиси Мекандрос туркларнинг бу муҳим хиттаси ҳақида ёзаркан, энг қудратли хоқонларга муайян қонун билан ажратиб берилган, деб таъкидлайди. Бинобарин, Утукан турк ҳокимиятининг маркази ва муқад-

даслиги сабабли асрлар давомида кун, кук-турк; уйгур, кейинроқ мўғуллар (Қора қўримлар) томонидан императорликлар қуриш учун ўта аҳамиятли жой ҳисобланиб келинди.

ВАТАН, МИЛЛАТ ВА ДИН ТУЙҒУЛАРИ

«Тупроқ миллатнинг илдизидир, уни қандай берайин».

(Мете)

«Эски туркларда миллий виждоннинг шаклланишига шубҳа бўлиши мумкин эмас».

(Бартольд)

Туркларнинг Утуканни муборак (идук) ҳисоблашлари ва «Оталаридан қолган» юртларига содиқ бўлишлари ватан шуури ва муҳаббатининг энг юксак ўрناгидир. Эски турк динига (шомонийликка) биноан «Турк Тангриси» турк миллатининг ҳомийси бўлганидек, турк юртлари, хусусан, тоғлари, булоқлари, сувлари, отабоболарининг мазорлари ва хотиралари ҳам муқаддас руҳларнинг мақоми ҳисобланиб, мамлакатнинг қўриқчиси ҳисобланарди. Чунончи, битикларда: «Тангри, Умай ва муборак Ер-сув биз учун душманни рафлатда қолдирди», деган ифодалар учрайди. Кун ҳукмдори Метенинг: «Тупроқ миллатнинг илдизидир, уни қандай берайин», дейиши ҳам ватан шуурининг туркларда қадимдан шаклланиб, ардоқланиб келаётганидан далолат беради.

Турк хоқонлари ва халқи миллий маданият, низом ва анъаналарни муқаддас билиб, ўта ҳассослик билан уларни ҳимоя этганликлари ҳам аниқ-равшан. Шунинг учун ҳам Билге хоқон асорат даврида ўтказилган чин таъсири муносабати билан: «Чин миллати ширин сўзу юмшоқ мол орқали узоқдаги қавмлар кўнглини олмоқчи бўлдилар. Лекин ақлли инсонларни барибир алдай олмадилар», дер экан, давлатининг биринчи ва иккинчи қурилишларини назарда тутаяди. Чин манбасида таъкидланган императорга тобе бўлиб қолган Ишпара хоннинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқдир: «Ўғлимни саройингизга юборяпман. У сизга ҳар йили келиб чиқиши самовий бўлган отлар тақдим этажак. Эртаю кеч амрингизга тайёрман. Аммо кийимимизнинг олдини очишга, ўрилган сочларимизни ёзишга, тилимизни ўзгартиришга ва сизнинг қонунларингизни қабул этишга келсак, бизнинг урф-одатларимиз жуда қадимий бўл-

гани туфайли уларни бузишга жасоратим етмайди. Бутун миллатимизнинг қалби бирдир». Кўринадики, ҳатто тобеллик ва солиқлар тўлашга рози бўлган ҳукмдор миллатининг маънавий қадриятларини, миллий шахсиятини ва низомини ўзгартиришга асло йўл қўймаётир.

Турк хоқонлари ва халқи жуда диндор ва миллатчи бўлиб, Тангрининг ўзларини (турк миллатини) қўриганига, шу мақсадда хонларни бор этганига самимият билан ишонишарди. Билге хоқон миллатнинг асоратдан халос бўлиши ва иккинчи Кўк-турк давлатининг қурилиши тўғрисида (681 йилда) сўзларкан: «Турк тангриси турк миллатининг номи ва шони йўқ бўлмасин дея отам Хоқон (Қутлуғ) билан онам Хотунни юксалтирди. Энди эса мени тахтга чиқарди. Мен оч ва яланғоч халқнинг хони бўлдим. Турк миллати учун кундузи ўтирмадим кечаси ухламадим, ўларчасига ишладим. Бошқа жойларга кўчиб тарқалиб кетган халқ парчаларини юртларида тўпладим. Миллатнинг белини тўғрилайин дея шимолда Ўғиз вилоятига, шарқда хитойларга, жанубда чинларга қарши ўн икки марта сафар қилдим. Тангрининг ёрдами билан ўлаётган миллатни қайта тирилтирдим. Яланғоч халқни кийинтирдим, йўқсул халқни бойитдим, озайиб қолган миллатни кўпайтирдим. Туркларнинг бошқа миллатлар ўртасидаги мавқеини юксалтирдим. Тўрт тарафдаги миллатларни сулҳга мажбур қилдим», дейди. Бу сўзлар миллатчилик тарихида мисли кўрилмаган юксак туйғулари ва тинчликсеварлиги билан ажралиб туради. У исён кўтарган ва ўзига қарши уришган Ўғиз, туркаш ва қирғиз қавмларининг ҳам турк, яъни ўз миллатидан эканини, аммо улар «янглишгани учун ўзларига жабр қилганини» билдиради. Бу нарса Билге хоқоннинг юқори даражадаги миллий бирлик туйғусига эга эканини кўрсатади.

Битиклар Қутлуғ хоқоннинг 681 йилда чинларга қарши курашиб, Кўк-турклар давлатини қайта тирилтиргани ҳақида ҳикоя қиларкан: «Давлати ва хоқони йўқ бўлган, муассасалари бузилган ва асоратга солинган турк миллатини оталарнинг низомида» бошқаришга киришилганини қайд этади. Тирилиш даврининг жафокашлари Қутлуғ, унинг қардоши Қопағон ва ўғли Билге хоннинг ақлли вазири Тўнъюқ шундай дейди: «Мен ҳоким Тўнъюқ Чинда дунёга келдим. Чунки у пайтда турк миллати Чинга тобе эди... Ушанда Тангри шундай буюрганди: Мен сенга бир хоқон бергандим,

аммо сен уни ташладинг. Шунинг учун ҳам Тангри уларни ўлим-ла жазолади. Турк миллати паришон бўлди ва бирлашган турк юртида жамоа ҳолидаги халқ қолмаганди... Дастлаб Шод (Қутлуғ) ёнида етти юз киши тўпланди. Мен ҳам улар билан бирга эдим. Тангри менга сезги бергани сабабли унинг хоқон бўлиши учун ҳаракат қилдим ва ўзини ҳам қистадим. У: «Тўн-юқуқ мен билан бўлганда мен Ил-тариш (миллатни тўплаган) хоқон бўлайин», деди. Хитой ва чинликларнинг бу тоза кучни йўқ қилиш пайига тушганини билшим ҳамон кундуз ўтирмай, кеча ухламай, хоқонга арз қилдим, душманлар бирлашмасдан аввал устиларига юрайлик, дедим. Тангрининг ёрдами билан ёғийни дафъ этдик. Хоқон ва турк миллати Утуканга жойлашиши билан Жануб ва Шимол, Шарқ ва Ғарбдаги барча уруғлар келиб бизга қўшилди». Улуғ вазир яна бир ўринда шундай ёзади: «Қопағон хон йигирма етти ёшида тахтга чиқди, кундуз ўтирмади, кеча ухламади. Мен ҳам қизил қонимни тўкарчасига, қора теримни оқизиб унинг хизматида бўлдим. Ил-тариш (Қутлуғ) хоқон ҳиммат қилмаса ёки йўқ бўлса эди ва мен ҳам ишламасайдим, бирлашган турк юрти эгасиз қоларди. Улар билан бирга чалишганим учун турк миллати бирикка қовушди. Бугун Билге хоқон ҳам ана шу заҳматларнинг шарофати билан турк ва Ўғиз миллатини идора этмоқда». Мазкур ифодалар турк хон ва бекларининг қай даражада миллий қаҳрамон бўлганликларини кўрсатади. Чин манбалари юз минг кишилик Қопағон хоннинг сувори қўшини Чинни истило қилиб, сургундаги турк халқини қутқаргани ва император хоқонга уч юз минг килограм ғалла, эллик минг тўп ипак, уч минг дона зироат қуроли ва олти вилоятни бериб сулҳ тузганидан хабар беради. Битиклар ўз шахсий манфаатлари йўлида чинлар билан тил бириктириб, давлатни парчалаб ташлаган, миллий маданият ва низождан узоқлаштирган бир ҳовуч бекларни лантлайди. Иккинчи Қўк-турк давлатининг қурилиши миллий уйғониш ва кўтарилиш шарофати билан мумкин бўлди. Билге хон инқироз ва асорат сабабини шундай изоҳлайди: «Беклар ва халқ ўртасига нифоқ тушди. Чинликлар айёрлик ва ҳийла билан ака-укаларни бир-бирига қарши қўйди. Шунинг учун ҳам турк миллатининг оталардан қолган давлати завол топди. Бекларнинг қизлари чинларга қул, ифбатли (силиг) қизлари эса жория бўлди. Ўз исм-унвонларини чинча

айта бошладилар. Шу ҳолда эллик йил кечди... Ниҳоят, «Турк Тангриси турк миллати йўқ бўлмасин дея отам Ил-тариш Хоқонни ва онам Ил-билга Хотунни юксалтирди». Турк хоқони олинган натижага қараб туриб: «Мен миллатимни қайғусиз яшаяжак бир ҳолга келтирдим», дейди. Шунга қарамасдан, Кўк-турк давлати орадан ўн йил ўтиб уйғурлар томонидан йиқитилади. Шу ўринда ҳукмдорнинг «Эй турк беклари ва миллати, сўзларимни эшитинг! Ажабо, айтганларимда ёлгон бормидир!» деган сўзларини хотирламоқ жоиздир. Хоқон асорат даврини эслатаркан, бек ва юксак вазифадорларнинг «хиёнат ва тубанлигини» таъкидлаб: «Эй турк миллати, титра ва ўз(лиг)инга қайт!» дея аввалги хитобини такрорлайди. Чин манбаларининг турк миллати миллий хусусиятига доир қуйидаги қайди эътиборга жуда молик. Чинга тобе бўлиб қолган турк ҳукмдори Ишпара хон Чин императори ҳурмати учун ундан келган элчи ҳузурида бетоблигини баҳона қилиб ўрндан турмайди. Бу билан у: «Зеро, оталаримиз бугунгача ҳеч кимга салом бермаганди», демоқчи бўлади. Шунга қарамасдан, барибир, император учун ерга эгилади ва мактубни боши устига қўйишга мажбур бўлади. Ёнидаги турклар эса «уятдан юзлари қизариб, аламли инграйдилар». Кўринадики, хон ўз миллий урф ва низомини ўзгартиришга рози бўлмаганига қарамай, турк халқи ўз давлатининг шарафи ва қадр-қиймати камситилишига таҳаммул этолмаётир. Кўк-туркларга тегишли ушбу миллий, демократик ва диний туйғуларнинг Енисей мазор ёзувларида (VI аср) ҳам қайд этилиши диққатни тортади. Битикларнинг бирида «Давлатни (илни) ва низомни кўринг! Начораки, мен Курт илининг хони Алп-урунгу миллатимга ва сизга тўймасдан ўттиз тўққиз ёшимда бу дунёдан айрилдим», деб ёзилган. Обидалар ва чин манбалари шуни кўрсатадики, кўк-турклар Чин идораси остида экан, халқ ёт ҳокимиятга, унинг асоратига қарши миллий туйғу ва изтироб билан яшаб, ўз давлатларининг қудсиятию миллий анъаналарига содиқ қолганлар. Аммо оқсуяклар синфи ёки беклар орасида шахсий манфаат йўлида Чин истилоқига ҳам миллий анъаналарнинг йўқолишига ҳам осонликча рози бўлганлар анчагина топилганки, бу хусус давримиз учун ҳам ибратлидир. Ниҳоят, Бартольд таъкидлаганидек, тарихда нодир ҳол — эски туркларда миллий шуур ва виждон етарлича шаклланган эди.

ЖАҲОН ҲОКИМИЯТИНИНГ ИЛОҲИЙ ИЛДИЗИ

*«Турк Тангриси Турк миллати йўқ бўлмасин
дея мени хоқон этиб сайлади».*
(Билге хоқон)

Эски турклар қодир-и мутлоқ бўлган Оллоҳга ва унинг жаҳон ҳоқимиятини ўзларига эҳсон айлаганига самимий ишонишарди. Чунончи, Билге хоқон: «Тангрининг иродаси билан тахтга ўтирдим. Тўрт томондаги миллатларни бир низомага бўйсундирдим», дейди. «Тангри куч бергани учун турк аскарлари — бўри, душманлари эса қўй каби эдилар». Аммо Тўнюқуқ айтгандай, турк Тангриси севган, ҳимоя этган миллатининг беклари ва халқи тўғри йўлдан, миллий урф-одатдан, низомадан узоқлашсалар, мутлақо жазолантирилажак. Худди шундай, улар ҳам чинларнинг асоратига тушдилар, Тўнюқуқнинг таъбири билан «Тангри уларни жазолади ва маҳкум этди». Шу билан бирга, жазо орқали Тангри турк миллатини халос бўлиш сари ундайди. Бинобарин, турклар сафардан олдин мобадага бориб зафар учун дуо қилишар, сўнгра қўшинни тўплаб, Чин томон ҳаракатланишарди. Бу ишонч бир тилак ва шукроналик туйғусидангина иборат бўлмай, унда ҳоқимиятни ўзларига берилган илоҳий эҳсонлигига аминлик ҳам яширин эди. Масалан, Кўк-турк хони: «Мен кўкда яратилмиш Турк Билге хоқон тахтга ўтирдим», — дер экан, ҳоқимиятнинг самовий илдизини назарда тутди. Шомоний динига биноан улуғ руҳлар ўлганда Тангри ҳузурига кўтарилишлари сингари туғилишлари ҳам кўк билан алоқадор эди.

Бундай тушунча туркларнинг деярли барча қавмларига хосдир. Чунончи, ўғизлар, уйғурлар, осие ва оврупа хунлари шулар жумласидан. Уйғур хонлари (дostonларига кўра) самовий нурдан яралганлар. Милоддан аввалги асрлардан буён хунлар ўзларини душманлари — чинлардан устун кўрганлар. Мактубларини: «Само тахтга чиқарган Буюк Тан-йу», дея бошлаганлар. Оврупаликлар ўзларини Тангрининг аскарлари эканлигига амин бўлган туркларни «Оллоҳнинг қамчиси» дея ҳисоблашган. Бу ишонч ислом даврига қадар яшаган ва ислом ақидаларида ҳам ўз аксини топган. Буларнинг ҳаммасидан шу нарса аён бўладики, кўк-турк номидаги «Кўк» сўзи «Мовий» маъносидан

эмас, балки «Кўк-осмон», яъни самовий деган маънода (ҳам) эканлиги ҳақиқатга яқиндир. Кўринадики, ҳукмдорлар каби миллатнинг илдизи ҳам самовийликка боғланмоқда. Турклардан жуда кўп маданият, тил ва дин унсурларини олган ҳамда «Уғизхон» дostonини хушлаган Чингиз мўғуллари ўзларини «Кўка Мўғул» деб аташганда, ана шу маънони назарда тутишган.

Чингиз мўғуллари, дostonий анъаналарни, уйғур ёзуви ва аллақанча муассасаларни ҳамда жаҳон ҳокимияти шакллари турклардан олган. Шунга кўра, жаҳон ҳокимиятининг бу шакли мўғулча эмас, балки туркча дея ёзиларди. Юқорида қайд этганимиздек, Чингизхон ҳам эски турклар каби ўзининг Тангри ҳимоясида эканига ва қўл остидаги шомон Кўкчанинг муждасига кўра дунё ҳокимияти ўзига берилганига тўла ишонарди. У ҳам турк хонлари сингари сафар олдидан Тангрига дуо этиб, зафар илтижосини қиларди. Чунончи, Туркистон шоҳи Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳга қарши жанг арафасида, хусусан, Уттроршаҳрига киришда ёлғиз ўзи бир тепа устига чиқиб уч кун Тангрига илтижо қилганини такрор хотирлатишни лозим топдик. Шундан кейин Чингизхон турк-ислом дунёсининг энг буюк ва энг қудратли давлатини чилпарчин қилган, юксак маданият марказларини яқсон этган. Ислом тарихчилари Хоразмшоҳ мағлубиятини унинг ғурурланиб жетганлигига, диний заифлигига, Боғдод халифасига қарши шийлар томонида турганлигига ва Чингизхоннинг Тангрига бўлган садоқатига, ниҳоят, дуосига боғлашади. Гуржи ва арман манбалари ҳам мўғуллар тилидан Тангри тушмаганини, улар уч марта тиз чўкиб топинишганини, ҳатто мактубларини «Мангу-Тхенгри кучундур» (Абадий Тангрининг кучи билан) деган ибора билан бошлаганини тасдиқлайди. Мўғуллар кўкларни Тангрига, дунёни эса Чингизхонга тегишли дея билишарди. Бинобарин, худди турк дostonларидаги қаҳрамонлар каби Чингизхонни ҳам самовий бир нурдан туғилганига ишонишарди. Мўғуллар мусулмон ҳукмдорларга юборган мактубларини: «Кўк Тангрисининг ноиби» ёки «Шарқу ғарб бутун дунёнинг энг буюк хоқони барча ҳукмдорларни итоатга амр этади» дея бошлар эдилар. Темур пули устидаги шакл «мўғулча» ёзилгани ҳолда невараси «Улуғбек Гургон (Кўрагон — тарж) сўзим» дея туркча иборани ишлатарди. Фотиҳ Султон Меҳмеднинг эса «Оллоҳ Таолонинг инояти билан . . .», «Султон Салим-

нинг «Ҳақ Таоланинг инояти ва улуғ пайғамбаримизнинг мўъжизоти баракоти билан ...» дея мактуб бошдашлари анъананинг исломий бир шакл олганини кўрсатади.

Турк хонадонларига мансуб ҳоқон, султон, шаҳзода ва беклар жазоланадиган бўлса, одатда, қон чиқарилмасди. Чунки уларнинг келиб чиқишини самовий ҳисоблашарди. Чунончи, салжуқий ва усмонийлар даврида исён кўтарган ана шундай кишилар ёйнинг ипи билан бўғиб қатл этилган. Ҳатто уларни мўмиёлаб кўмишган. Булар ислом анъаналарида бўлмаганини ҳисобга олсак, кўринадики, эски турк одатларининг тадрижидир.

ЖАҲОН ҲОКИМИЯТИНИНГ МОДДИЙ МАНБАЛАРИ

*«Сизга илоҳий илдизли отлар тақдим этила-
жақдир».*

(Ишпара хон)

Туркларда миллий шуурнинг жуда қадим замонларданоқ уйғониши, ислом жиҳодига ҳамоҳанг жанговарлик руҳи, илоҳий ҳимоя ва тақдирга қаттиқ ишониш жаҳон ҳокимияти мафқураси ва дунё низоми даъвосининг туғилишига сабаб бўлди. Бироқ бу мафкура моддий асосга ва инсонийлик ғоясига таянибгина яшай оларди. Дарҳақиқат турклар ҳарбий ва сиёсий қудрат эгаси бўлмасайди ёхуд бошқа баъзи қавмлар сингари узоқ вақт асратга солинган эсайди, бундай мафкура яратилмасди. Масалан, узоқ даврлар турк ва герман қавмларининг ҳокимиятида яшаган руслар давлат қуриш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганлар. Турклардан кейин германлар қўл остида яшаган руслар Болтиқ денгизи ва Қораденгиз ўртасида тижорат билан шуғулланган исکانдинавиялик Ворагларга мурожаат қилиб: «Бизнинг мамлакатимиз жуда улкан ва унда ҳамма нарса мўл. Фақат низом ва адолат йўқдир. Келинглр, мамлакатимизни идора этинглр», дейишган. Эски даврларда славянлар ташкилот ва давлат қурмасдан бошқа миллатларнинг асири бўлишган. Бинобарин, машҳур олмон мутафаккири Ҳердер: «Славянлар тарихдан энёд харитадан жой эгаллаганлар», дейди. Дарҳақиқат, славян тарихи мутахассислари

руслар ва бошқа (славян) қавмларининг хун, ҳазор, булғор, печенек, қумон ва Олтин Урда туркларининг узоқ вақт давом этган идоралари таъсирида қолганликларини ҳамда улардан сиёсий ва маданий жиҳатдан кўп нарса ўрганганликларини таъкидлайдилар.

Чех олими Ж. Пенскер славянларнинг давлат қуриш қобилиятидан маҳрум эканлиги фикрини илгари суради. Шу билан бирга, турк таъсири орқали ташкилотланган руслар тобора буюклашди ва учинчи рум бўлиш, кейинроқ панславянизм мафкураси, энди эса коммунизм ғояси¹ соясида жаҳон ҳокимияти даъвосига киришдилар. Кўринадики, тушунча ва миллий мафкура борасида улар буюк бир инқилоб қилганлар. Аммо рус халқининг чор ва большевик идораси остидаги мутелик руҳияти шундан далолат берадики, улар ҳали-ҳануз эски ҳувиятини (ким эканлигини — тарж.) узгартирмаган. Инглиз миллати эса денгизчилик билан шуғулланиб, тижорат ширкатлари орқали янги даврнинг энг буюк императорлигини қурди. Бинобарин, жаҳон ҳокимияти даъвоси ва устун бир миллат туйғусига эришдилар. Эски румликларнинг императорлик ва жаҳон ҳокимиятлари шарофати билан ҳуқуқ соҳасида илгариларидек, турклар ҳам Туркистонда ва Онадўлида ҳуқуқ илми ва тадқиқоти орқали ислом ҳуқуқида юксак мавқега эга бўлдилар.

Туркларнинг тарих майдонига жаҳон ҳокимияти мафкураси билан чиқишларидаги дастлабки омил маънавий эмас, балки аскарый қувват эди. Моддий соҳада кўзга ташланган аввалий унсур — от. Дарҳақиқат, отдан биринчи бўлиб жанг воситаси сифатида фойдаланиш ва ўқчи сувори қўшинларини вужудга келтириш Урта Осиё воҳаларидаги Туркларнинг ижодидир. Шундан кейин уларнинг ҳарбий устунликлари ҳам тўла таъминланган. Дарҳақиқат, турклар (хунлар) биринчи бўлиб эгар-жабдуқ, узанги ва тизгин каби анжомларни кашф этганлар. Шу билан бирга, сувори учун мўлжалланган чолвор, белбоғ ва оёқ кийимнинг ижод этилиши ҳам турклар билан боғлиқ. Шу пайтга келиб, узун қиличдан фойдаланилган. Кўринадики, от ва қурол туркларнинг қўшин қувватини орттириб, дунё ҳокимияти даъвосига дохил этган. Бу даврда чинлар отни аравага қўша олишган. Бироқ туркларнинг отлиқ суворилари, тезкор ҳужумлари қаршисиде

¹. Асар ёзилганда тарих 1968 йил эди — тарж.

чорасиз қолишарди. Улар ўзларининг кенг кийим-бошларини ва калта қиличларидан воз кечиб, турклардан отга миннишни, узун қиличдан фойдаланишни ҳамда эгар-жабдуқ уришу жанговар кийимлар ясашни ўрганиб олганлар. Оврупаликлар ҳам отга миннишни фақат хунларнинг истилоси шарофати билангина ўзлаштирганлар. Хунларнинг ғарбдаги енгил зафарларининг асл сабаби ҳам от ва суворилар эди.

Турклар ҳарбий миллат ўлароқ, чодир — ҳаммом (чарга) ва сайёр касалхоналарни кашф этиб, уларни қўшин билан бирга отда олиб юришарди. Бизонслар чодир ҳаммомни турклардан ўргандилар ва қўшинларига тадбиқ этдилар. Салжуқ, Хоразм ва Оқ-қўй ҳукмдорлари ҳам чодир-ҳаммомлар билан ҳаракатда бўлиб, сафар давомида ювиниш-тозаланиш имкониятига эга эдилар. Турклар кўйлак кийган вақтларида румликлар ҳатто ич кийимсиз юришарди. Эски юнон каби ислом дунёси ҳам бу пайтда бурун мандилини (рўмолчасини — тарж.) билмасди. Ҳолбуки, Маҳмуд Қошғарий турклар «бурун тозалаш учун киссада ипак мато парчасидан улату» олиб юришарди, дея қайд этади. Уша даврларда ҳатто дазмол боқишни билганликларидан хабар беради. Оврупаликлар дастрўмол тутишни XV-асрга келиб турклардан ўрганган. Улар тилидаги «шемиз» (кўйлак) сўзи арабча «камис» калмасидан келиб чиқмоқда. Турклар ҳарбий билим, тарбия, муҳораба усуллари ва мустаҳкам интизом шарофати билан Эски ва Ўрта асрларда ҳамда Янги давр бошларида доимий устунликни қўлдан бермаган.

Хунлар давридан бошлаб, яъни онасининг ҳимоясидан чиқиб ўзи оёқда тура оладиган бўлгандан эътиборан, турклар умрларини от устида кечирганлар. Зеро, улар от устида овқатланишар, қимиз ичишар, машварат ўтказишар, ниҳоят жангу жадал қилишарди. Хун, Кўк-турк, Мўғул ва Усманий императорликларини ҳам ана шу тарзда бунёд этилган. Турклар тўсатдан қилинган ҳужумлар ва ўзига хос усуллар орқали ҳар қандай бақувват зирҳли душманни ҳам кунпаякун этишарди. Шунинг учун ҳам ўрта асрлар манбалари уларни: «Довулдек бирдан пайдо бўлиб, қуш каби зумда кўздан йўқолади», дея тасвирлашган. Турклар ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган отлар ҳақида тарих ва дostonларда, Ўрхун ёзувларию турли ривоятларда маълумот олиш мумкин. Уларга мувофиқ кунлар ва кўк-турклар отни муқаддас ҳисоблашган. Ҳатто

хоқон ва қаҳрамонлар сингари борлиқ дея қабул этишган. Чунончи, VI асрда Кўк-турк хоқонининг ўз мактубида: «Сизга илоҳий илдизли отлар тақдим этамиз», деб ёзиши ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Хорижий ҳукмдорларга юборилган энг қимматли ҳадя ҳам одатда, от эди. Турклар ислом динини қабул қилгандан кейин ўзлари билан бирга от маданиятини ҳам Яқин Шарққа келтирадилар. Ислонинг дастлабки даврида «Турк оти» (Аср-и-турк) жуда машҳур бўлган. Ҳатто Қостомуну беклиги тарбиялаган отларнинг донғи бутун дунёга таралиб, араб отларидан устун дея ҳисоблаганлари учун ҳар бирига минг олтин динар тўлашган. Турк от маданияти билан бирга иғдиг (бичиш — тарж.) ёлғиз (қоратўриқ — тарж.) улоқ, ём, ёмчи, йилқи каби сўзлар араб ва форс тилларига ўтган.

Кўчманчи императорликлардан чорвачилик қандай иқтисодий фаолият асосини ташкил этган бўлса, қўшин ишларида от ана шундай муҳим восита ҳисобланарди. Шунга кўра турклар кўплаб от боқишарди. Чунончи, милоддан олдин 49 йилда бир кун оиласининг ўн минг бош ҳайвони ва етти минг оти, милодий 83 йилда бошқа бир оиланинг юз ўн мингта қўй ва сигирларига муқобил йигирма минг оти бўлган. Кўк-турклар хон ва бекларининг йилқилари эса ҳадсиз-ҳисобсиз дея қайд этилади тарихий манбаларда.

Кўринадики, туркларнинг 2500 йиллик тарихи ва жаҳон ҳокимияти даъвосидаги отнинг ўрни беқиёс. Улар буюк императорликлари ва отнинг шарофати билан Узоқ Шарқдан то Яқин Шарққача бўлган улуғвор хиттада бир-бирлари билан маданий алоқаларга киришдилар. Яқин Шарқнинг фикр ва динини, ойна саноатини, Чиннинг ипак, қоғоз ва бошқа маҳсулотини Туркистонга, у ердан эса дунёга нақл этдилар. Шу билан бирга, туркларнинг катта бир қисми кўк-турклар давридан буён муқим ҳаёт тарзига ўтишган. Зират, тижорат ва саноат билан шуғулланишган. Урта Осиёнинг улкан дарё водийлари ва воҳаларида азим шаҳарлар қуришган. Деҳқончиликда сугориш тизимини ишлаб чиқишиб бошқа қавмларга намуна бўлишган. Бинобарин, ислом маданиятининг барпо этилишида Туркистоннинг мавқеи беназирдир.

Шунга қарамасдан, турк тарихидаги буюк давлатларнинг қурилиши, истило ва фатҳлар фақат ташкилотчи ва жанговар кўчманчи ёки ярим кўчманчи

турклар томонидан амалга оширилган. Чунончи, шомоний кунлар, оврупа хунлари, кўк-турклар, уйғурлар, ҳазорлар, мусулмон қорахонийлар, салжуқийлар давлатлари ҳамда Усмоний ва Онадўли бекликлари ана шундай ташкилотчи ва кўчманчи туркларнинг асарларидир. Жаҳон ҳокимияти мафкураси ҳам мазкур давлатлар орқали ривожланган. Шунинг учун ҳам янги даврдаги ва ҳатто замондош тарихчилар туркларни фақат кўчманчи қавм ҳисоблашади. Аслида бу нотўғри. Ҳамма гап шундаки, жаҳон ҳокимиятини қурган ва дунё низоми даъвосида бўлганлар ўтроқ турклар эмас, балки кўчманчи турклар эди.

ИЖТИМОИЙ ВА СИЁСИЙ ТАРТИБОТ

«Турк хоқони ҳийлага фақат жанглардагина мурожаат қилганидан пушаймонлигини билдиради».

(Жоҳиз)

«Эски турк давлатида зодагонлик жабр ва шиддатдан йироқ эди. Халққа мўғуллар замонидагидек қўл билан муомала қилинмасди. Демократия шури мавжуд эди».

(Бартольд)

Турк императорликларининг қурилишида моддий-маънавий асослар билан бирга ижтимоий ҳаёт ва сиёсий ташкилот ҳам муҳим аҳамият касб этган. Иқтисодий ҳаётлари чорвачиликка таянган кўчманчилар чодирларда яшаб, сурувлари билан бирга кўчиб юришарди. Ҳар бир уруғ ва қабиланинг «Отадан қолган» юртлари бўлган. Яъни барча қишлоқ ва яйловлар эски турклар қабилалари орасида тақсимланиб олинарди. Улуғ бекларининг мавқеи, айниқса, кўчишлар замонида ортарди. Кўчишлар тўқнашув ва мужодалаларга сабаб бўлгани туфайли уруғларда идора этувчи кичик сиёсий ташкилотлар ва давлатлар вужудга келган. Бир қанча мана шундай бирикмаларнинг қўшилувидан эса буюк давлатлар ва императорлик пайдо бўлган. Феодал турк давлатлари ана шу тарзда майдонга келган ва уларни хоқону ёбгулар идора этган.

Эски туркларнинг демократик фикрга эга бўлганлигини Бартольд ҳам тасдиқлайди: «Эски туркларда зодагонлик жабр ва шиддатдан йироқ эди. Халққа мўғуллар замонидагидек қўл билан муомала қилинмасди. Демократия шури мавжуд эди».

Турклар ниҳоятда улкан бир миллат бўлишларига қарамай, ҳайрон қоларлик даражада юксак интизом билан яшаган. Қонуний даврида Туркияга келган Австралия элчиси Бусбек подшоҳнинг қўшингоҳи тўғрисида: «Бу муаззам туруҳ ичра ҳавас қилса арзигулик бир сукунат ва интизом бор экан. Ҳеч қандай бақир-чақир шовқин-сурон йўқ Холбуки. бизда бир қанча киши тўпланса, бас, шовқин бошланади. Бунда эса ҳар ким ўзига тегишли жойда сассиз ва сокин, гўё ҳайкал каби турибди»,— дейди. Бу фикр эски тарихчиларнинг, ҳусусан, сурёний Михаилнинг асариди ҳам учрайди: «Турклар батартиб ва шовқинсиз илгарилайди ҳамда тўхтайдди. Зеро улар доимо тинчликни муҳофаза этишар ва кўп гапни ёқтиришмасди».

Турк давлати феодал турк беклари орасида тақсим этилган бўлиб, уруш ва тўқнашувлар бўлмаган вақтларда уруғлар беклари томонидан бошқариларди. Бундай пайтларда марказнинг, яъни хоқонларнинг таъсири деярли сезилмасди. Бироқ ташқи ва ички урушлар бошланиб қолгудек бўлса, хоқонларнинг аҳамияти ва мавқеи ортарди.

Эски туркларда аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқелари юксак бир даражада бўлган. Бу эса давлатнинг феодал тизимида янги бир унсур ҳисобланарди. Билге хоқон ёзувидаги: «Тангри турк миллати йўқ бўлмасин, дея отам Ил-тариш хоқон билан онам Ил-билге Хотунни юксалтирди» деган битикнинг ўзиёқ аёлларнинг турклар дунёсидаги ижтимоий ва сиёсий мавқеини кўрсатишга кифоя. Турклар мусулмон бўлгандан кейин ҳам, айниқса, Қорахоний, Салжукий, Хоразмшоҳ ва бошқа давлатларда аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий соҳадаги таъсири асло камаймади. Бу ҳол ислом ва насроний дунёларида учрамагани муносабати билан Низом ул-Мулк Ажам ҳукмдорлари даврида аёлларнинг давлат ишларига аралашмаганини таъкидлаб, Туркистон хоқонлари ҳамда салжукийларни танқид қилишдан ўзини тиёлмайди. Зеро, Малик шоҳнинг завжаси Таркон Хотин Низом ул-Мулкка қарши бўлган мухолиф фирқанинг раҳбари ҳисобланарди. Бу аёл қорахонийлар ҳукмдорининг қизи бўлиб, унинг сиёсий ва харбий фаолияти жуда таъсирчан эди. Малик шоҳнинг ўғиллари Султон Муҳаммад Топар ва Султон Санжарнинг хотинлари ҳам худди шундай имтиёзга эга эдилар. Гарчанд улар Таркон Хотиндек сиёсий фаолиятларни

бошқармаган бўлсалар-да, «Дунё маликаси» унвони билан машҳур эдилар. Сиёсий тарихда муҳим мавқега эга бўлган аёллардан яна бири Хоразмшоҳ Султон Алоуддин Муҳаммаднинг онаси Туркон Хотиндир. У ўзи мансуб бўлган қангли улуси ва аскарларига таянган ҳолда ўгли билан нуфуз ва сиёсат рақобатига киришди. Натижада, мўғул истилоси арафасида турк-ислом императорлигига дарз кетади.

Ибн Баттута: «Турк ва Татар қавмларида аёллар жуда эъзозланиб, фармон ёзилганда, «Султоннинг ва хотинининг амри билан» битилганидан хабар беради. Мусулмон бўлган Олтин Урда ҳукмдори Ўзбекхон тахтда экан, ўнг томонига уч хотини ва ўғилларини, сўл томонига эса улуг бекларни ўтқазган.

Дода Қўрқут китобида ёзилишича, ўғизлар ора-сирани намоз ўқишган. Оллоҳга дуо этишган ва «исми кўркли Муҳаммад» дея такрорлаш билан ўз севгиларини изҳор қилишган. Шунга қарамасдан, эски турмуш тарзларини ва ишончларини ҳам бир қадар сақлаб қолганлар. Хусусан, аёлу эркак бир жойда қимиз ичишган, ўйинкулги уюштиришган. Шу билан бирга, «Донишманднома»да тасвирланишича, ғозийлар Исломнинг жиҳод мафқурасига ва диний тақиқларга қаттиқ амал қилишган. Дода Қўрқут китобига кўра, аёллар ҳам эркаклар сингари қаҳрамон бўлиши керак эди. XV асрда Туркияга келган француз элчиси В. де Брокер туркман хотин-қизларининг эркаклардан қочмаслигини, уларнинг гўзаллиги ва ифбатлилигини таъкидлаб, Дулқодир ўғилларига тегишли ўттиз минг аёл сувориси борлигидан хабар беради. Улар ҳам эркаклар сингари қурол-аслаҳа қўтариб жангу жадалларга қатнашганлар. Бу маълумот Дода Қўрқут тасвирларига мутлақо ҳам-оҳангдир.

Аёлларнинг сиёсий ва ижтимоий (мутлақо) мавқеларга ҳамда эркин ҳаётларига қарамай, эски манбаларнинг барчаси «Турк хотинларининг жуда ифбатли бўлиб, буни хамманинг билишини» (Гардийзи) тасдиқлайдилар. Жумладан Ибн Фодлан X асрда Шомоний ўғизларда зино мавжуд бўлмаганини, бўлган таклирда гуноҳкор қотил каби ўлдирилишини қайд этади. Шомоний ва мусулмон туркларда уйланиш учун ота-онанинг розилиги шарт ҳисобланган. Қизнинг отасига берилган жиҳозни «қалинг» (қалин-тар) дейишган. Тарбия ҳаққи учун яна отага «бошлиқ», онага сут ҳаққи дея

«сутлиқ», ака-укаларига «оғирлиқ» ҳадя этилган. Уйнинг ҳокими бўлгани учун эркакни «бек» дейишган. Зеро, у уйда бек кабидир.

Хуллас, қўлимиздаги тарихий маълумотлар шуни кўрсатадики, аёллар насроний Оврупада хўрланган ва шайтоннинг олати ҳисобланган бир пайтда, турклар уларга юксак ижтимоий ва сиёсий ҳуқуқлар берган. Фақат салжуқийлар замонида бошланган ва аёлларни ҳижобга киритишга қаратилган фаолият усмонийлар даврида ҳам давом этди. Шу билан бирга, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий мавқеига ҳам барҳам берилди.

ИСЛОМИЯТ ВА ТУРКЛАР

«Турклар сизларга тегмагунча сиз ҳам уларга тегманг».

(Муҳаммад пайғамбар).

Насронийлик ўзигача давом этган бутпарастлик ва кўп худодликка асосланган ақидаларга, Румнинг моддийчи ва маънан инқирозга юз тутган ҳаётига қарши чиқди. Шу билан бирга башариятни анча илғор маънавият сари етаклади. Ундан олти аср кейин эса исломият янада улкан даъволар билан майдонга келди. Бу дин насронийликнинг Таслис (худони учтадан — Тангри, Марям ва Йисодан иборат деб билиш — тарж.) ишончига, ҳали-ҳануз бутпарастлик таъсирларидан халос бўлолмаганига, ҳаёт ва маданиятни инкор этганига, модда-руҳ номутаносиблигига қарши чиқади. Чунончи, насронийлик материализмни бутунлай инкор этди ва Искандария кутубхонасини ёқди, фалсафа мактабларини беркитди, илм билан шўғулланганларнинг бир қанчасини ўлдирди ва ҳоказо. Бу ҳол ислом маданиятининг таъсири орқали Оврупада уйғонган илм ва санъат соҳасидаги фаолиятларга қадар (XV асргача) давом қилди.

Исломият эса илм ва ақл йўлини танлади. Қуръон ҳам, Ҳазрати пайғамбар ҳам одамзодни мушоҳада-муҳокама воситасида илоҳий ҳикматларни англашга даъват этди. Ҳар бир оддий ҳодиса учун ҳам Ҳазрати Йисога мўъжиза насиб бўлгани ҳолда Ҳазрати Муҳаммаднинг энг катта мўъжизаси Қуръондир.

Исломият башариятни ҳалокатдан қутқармоқ ва ҳидоятга йўлламоқ учун зуҳр топди. Насронийлик ўз мақсади йўлида Салиб юришларини восита қилган бўлса,

исломият жиҳодни фарз этди. Шунга кўра, ислом дунёни «Дор-ул-Ислом» (ислом ўлкалари) ва «Дор-ул-Хароб» ёки «Дор-ул-Жиҳод» (ғайримуслим ўлкалари) дея иккига бўлди. «Дор-ул-Хароб» мамлакатларининг «Дор-ул-ислом»га тажовузлари олдини олиш учун ҳам жиҳод фарз қилинди. Демак, жиҳод ноҳақдан уруш эмас, балки ўзликни сақлаб қолишдир. Қолаверса, ислом «Дор-ул-Хароб» «Дор-ул-ислом» бўлгандан кейин ҳам ўша ўлкаларда мавжуд бўлган динларга, ибодатларга, черков ва монастырларга зулм ўтказмаган. Уларнинг жузья солиғининг моҳияти шундан иборат эдики, ғайримуслимлар аскарий хизматга олинмасди. Солиғ шунга бадал эди. (Чунки жиҳод фақат мусулмонларга фарз қилинганди). Бироқ бу ҳукм ҳам Танзимот¹ давригача давом этди. Турклар ислом динини қабул қиларкан, унда юксак маданиятни, уруш ва тинчлик борасида ўз қарашларига мувофиқликни, жаҳон ҳокимияти ва мафкураларини топдилар. Зеро, бу низом ҳаққа, Оллоҳнинг амрларига уйғундир.

Дарҳақиқат, насронийлик ўзига мерос қолган эски илм ва маданият асарларини йўқ қилиш билан шуғулланган бўлса, исломият ўз соғлом моҳиятига кўра қадимий Шарқ, Юнон, Эрон, Туркистон ва қисман Ҳиндистону Чиннинг тафаккур маҳсулидан янги бир маданият синтези вужудга келтирди. Насронийлик илмни, ҳаётни ва маданиятни инкор этаркан, исломият буларни юксалтиради, илм таҳсилни бутун мусулмонларга амр этади, олим ва золим (жоҳил) нинг тенг бўлмаслигини уқтиради. Чунончи, эски асрлар маданиятини янги юксак маданият синтези воситасида янги асрларга етказган куч насронийлик эмас, балки исломиятдир. Ҳатто оврупаликлар Юнон маданиятидан баҳраманд бўлгани учун исломиятдан тоабат қарздордир. Ҳақиқатан ҳам Оврупа XI—XV асрларда исломнинг илм, маданият ва техника кашфиётлари шарофати билангина ўз маданиятини қура олган. Исломиятнинг тарих нуқтаи назаридан иккинчи мўъжизаси шудир.

Ҳазрати пайғамбар турклар ҳақида шундай деган эдилар: «Турклар сизга тегмагунча сиз ҳам уларга тегманг». Бу ҳадис Абу Довуд Сужистонийнинг «Сухон» номли ҳадислар куллаётида ва бошқа кўплаб та-

1. Танзимот — Туркияда 1839 йилда Султон Абдулмажид томонидан эълон этилган, бошқарувни яхшилашга қаратилган ислоҳ тарж.

рихий асарларда қайд этилган. Қолаверса, турклар ўз англайишлари натижасида Тангрини ягона деб билганлар. Балким шунинг учун ҳам турклар истилочи ва оташпараст эронликлардан афзал кўрилгандир.

Араблар Эронни истило этиб, Моввроуннаҳрга келган турклар билан тўқнашадилар. Бу вақтда Кўк-турк давлати иккига бўлиниб кетган ва шарқдан чинларнинг босқинига дучор бўлганди. Кўк-турклардан айрилган ҳазорлар сосонийларга қарши Бизонс билан иттифоқ тузади. Фарбий Кўк-турк ҳукмдори Тунг ёбғу (619—630) Эроннинг шарқий вилоятини ишғол этади. Туркистон ва Афғонистонда кўк-туркларнинг маҳаллий бекалари ва ҳукмдорлари араблардан ўз Ватанларини ҳимоя этишга интиладилар. Бироқ улар бирика олмайдилар ва Қутайба Байқанддан кейин Бухорою Самарқанд шаҳарларини олади. 705—725 йилларда Шош (Тошкент)да жомийлар барпо этилади.

Ута миллатчилик сиёсатини юргизган аммавийлардан кейин халифалик аббосийлар қўлига ўтади. Урта Осиё учун кураш Араб ва Чинларнинг ўртасида 751 йил июлда бўлиб ўтган Талас майдонидаги жангни келтириб чиқарди. Урушда ҳам исломият, ҳам турклар зафар қозонди. Чунки чинларнинг зулми ҳаддан ошган эди. Аббосийлар ҳокимиятга келган вақтда бир томондан Туркистонда исломнинг ёйилиши, иккинчи томондан эса турк аскарларининг халифалик қўшинида кўпайиши турк миллатининг исломлашишига замин ҳозирлади. Халифа Маҳди Туркистоннинг маҳаллий ҳукмдорларига, Самарқанд, Тошкент, Ушрусона, Фарғона, тархонларига, Сирдарё ва Талас хитталаридаги Ўғиз ва Қорлуқ ёбғуларига, ҳатто Уйғур (Тўққиз-Ўғиз) хоқонига мактуб юбориб, ўзига иттифоқ этишларини истади. Ислом ҳудуди ташқарисидаги хоқон ва ёбғулар мустасно, қолганлар халифаликка бўйинсунадилар. Қўшничилик, тижорий ва маданий муносабатлар таъсирида ҳазорлар ўртасида ҳам ислом дини кенг ёйилади. Улар орасидаги Итил булғорлари X асрнинг биринчи ярмида ёппасига Исломиятни қабул этадилар. Турк дунёсининг энг узоқ нуқтасидаги Туна булғорлари эса худди шу шаклда насроний динини қабул этдилар ва славянлашдилар. Исломиятнинг Туркистонда тарқалиб кетиши ҳақида X аср ислом жўғрофиячиларидан бири: «Туркистон халқи қадар ўз сарватини хайр, дин ва жиҳод йўлида сарфлаган бошқа миллат йўқдир», деган эди.

ИСЛОМЛАШИШНИ ҚУЛАЙЛАШТИРГАН САБАБЛАР

«Турк миллатининг азалдан бир Тангрига ишонганлиги исломни қабул этишларига сабаб бўлди. Чунки араблар ҳам айни Оллоҳга эътиқод қўйишганди».

Туркистоннинг ислом маданияти барпо бўлиши ва инкишофидаги хизмати Эрон, Ироқ, Миср ва Андулус каби мамлакатларнинг хизматлари қадар улуғдир. Хусусан, ислом маданиятида муҳим ўрин тутган буюк олим, файласуф, риёзиётчи, ҳуқуқшунос, тафсир ва ҳадис олимлари шу ўлкадан етишиб чиққандилар. Туркистоннинг тижорий ва маданий марказ ҳолига келтирган сабаблардан бири Узоқ ва Яқин Шарқни бирлаштирган карвон йўли шу ердан ўтганлиги билан боғлиқ. Туркистон бир қанча маданиятлар рўбарў келган жой. Яна бир сабаб шуки, илгари диний бирликка эга бўлмаган Туркистон исломни қабул этгандан кейин диний бирликка эришди. Исломият Мовароуннаҳрга жойлашиши билан эски динлар ҳам Шарққа сурила бошлади.

Туркларнинг исломга жамоа ҳолида кириши X асрга тўғри келади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, турклар қолган миллатлар сингари исломиятни мажбуран эмас, балки ўз хоҳишлари билан қабул қилдилар. Бунинг биринчи сабаби, ислом дини ва маданиятининг афзаллиги бўлса, иккинчи омил Эски турк дини — шомонийликнинг асосий ақидалари исломиятга анча яқин эканидир. Чунки ислом дини турк руҳига мувофиқ эди. Дарҳақиқат, турк тангриси коинот ва махлуқотнинг ҳолиқни бутун ҳодисалар ва инсон ҳаракатларининг ҳоқими эканлигини нуктаи назаридан ҳам исломнинг Оллоҳига жуда яқиндир. Бу хусусда сурёний олими Михаилнинг фикри эътиборни тортади: «Турк миллатининг азалдан бир Тангрига ишонганлиги исломни қабул этишларига сабаб бўлди. Чунки араблар ҳам айни Оллоҳга эътиқод қўйишганди». Унинг назарича, иккинчи омил — Мовароуннаҳр туркларининг мусулмон бўлиши билан қолган ирқдошларининг ҳам уларга эргашишидир. Учинчи сабаб — турклар араблар қўшинига аскар бўлиб хизматга кирган ва румларга қарши кўраш асносида Ислом динини ўрганган. Муаллиф Ҳазрат-и Муҳаммаднинг бутларастликни ташлаб мусулмон бўлганларга кўп нарса ваъда қилганини ҳам таъкидлайди. Умуман, бу уч сабаб шуни кўрсатадики, Михаил тари-

Ҳий ҳақиқатни тўғри тушунган ва туркларнинг Исло-
миятни қабул қилишлари натижасида араблар билан
бир миллат қадар яқинлашиб кетганини ҳис қилган.

Турклар мусулмон бўлгандан кейин «Оллоҳ» сўзи
билан бирга «Тангри»ни ҳам қўллашган ва бу нарса
улар ўртасидаги яқинликдан далолатдир. Яъни турк-
ларнинг «Тангри»си ва исломнинг «Оллоҳи» ифода эта-
ётган маъно бир-бирига анча мувофиқ эди. Шомоний-
ликда пайғамбарнинг йўқлиги ҳам Ҳазрати Муҳаммад-
нинг тездагина қудсият топишию эъзозланишига имкон
берди. Исломнинг жиҳоди ҳам туркларнинг жангари
руҳларига ва жаҳон ҳокимияти даъволарига ҳамоҳанг
эди. Қолаверса, руҳнинг боқийлиги, охират ҳаёти, жан-
нат ва дўзах ақидалари, Тангрига ва аждод руҳига
қурбон сўйиш ишончлари шомонийликда мавжуд эдики,
бу ҳол исломда айниқса, ўзининг мукамал моҳияти
билан юз очганди. Шомонлар авлиёларга, алп (қаҳра-
мон)лар ғозийларга ўхшарди. Шунинг учун ҳам турк-
лар исломни хуш кўрдилар, шунинг учун ҳам улар буд-
да, мони, зардушт, мусовий ва насроний динларини ёқ-
тирмаганлар. X асрдан кейин исломият жуда тезлик бил-
ан туркларнинг миллий дини ҳолига айлана борди.

Шу тарзда ислом дини Мовароуннаҳр ҳудудларидан
ошиб шимолда ҳазорлар ва булғорлар орасида, шарқда
Сирдарёнинг юқори қисмларига қадар ёйилди. Шимол-
да ўғизлар, шарқда ва жанубда қорлуқлар билан чега-
радош бўлган Мовароуннаҳр турклари шомоний қарин-
дошларига қарши буюк диний жиҳодга киришдилар. X
аср араб жўғрофиячиларининг таъкидлашларича, бошқа
мамлакатларда бой-бадавлат кишилар пулларини ўйин-
кулгига сарфлаган бўлсалар, Туркистон халқи «Оллоҳ
ва дин йўлидаги» жиҳодга харжлаганлар.

Исломиятнинг ёйилиши билан кўк-турклар даврида
тижорат, санъат ва маданият ҳам анча ривожланди. Чу-
нончи, IX асрда турк файласуфи Форобий ва унинг
ҳамшаҳари Исмоил Жавҳарий араб тилининг «Сихоҳ»
номли улкан асарини, тоғаси Иброҳим бин Исҳоқ эса
«Девон-ул-адаб» китобини ёзадилар. Шунинг учун ҳам
Закариё Қазвиний: «Ажабки, турк диёрининг энг чек-
касида жойлашган Фороб шаҳридан чиққан бу икки
олим араб тилининг устозлари бўлдилар» дейди. Физика
билан ҳам шуғулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанот-
лар билан учишни машқ қилаётиб йиқилади ва шу жа-
роҳати таъсирида оғриб ўлади.

Исломиятнинг ёйилиши бир жойда суръат билан кечган бўлса, бошқа ерда бир оз суст борган. Чунончи, X асрда ўғизларнинг раиси Иинол исломиятга даъват қилмоқчи бўлганда, аъёнлари: «Мусулмон бўлсанг, бизга раислик қилолмайсан», дейди. Иинол яна шомонийликка қайтади. Шунга қарамай, улар ҳам аста-секин «Калимаи шаҳодат» ва бошқа ислomий таъбирларга кўника боришарди. Исломиятнинг ёйилишида тижорий ишлар билан юрт кезган мусулмон олим, мутасаввуф ва шайхларининг хизматлари ҳам беқиёсдир. Чунки улар тижорат карвонларида, савдо-сотиқ жойларида динга даъват қилишарди. Бундай ташвиқотлар натижасида ўғиз ва қорлуқлардан ташкил топган буюк кўчманчилар гуруҳининг мусулмон бўлиши муқаррар эди.

ИСЛОМИЯТНИНГ МИЛЛИЙ ДИН БЎЛИШИ

Ислom динининг ўғиз ва қорлуқлар ўртасида ёйилиши нафақат турк тарихида, балки ислom ва дунё тарихида ҳам улкан натижалар берди. Дарҳақиқат, афсонавий Ўғизхон ва унинг бир қўмондонининг насли бўлган бу икки турк қавми кўк-турклардан кейин икки аср давомида араблар ва сомонийларга қарши курашдилар, ўз истиқлолларини ҳимоя этдилар. Фақат ҳоқонлик даражасига юксала олмадилар. Энди ислomият улар билан ҳисоблашадиган ва сулҳ йўли орқали ёйиладиган бўлди. Натижада 960 йилда икки юз минг чодир халқдан иборат улкан кўчманчилар гуруҳи ёппасига ислomни қабул этди. Бу жуда катта воқеа эдики, оқибатда ислomият туркларнинг миллий динига айлана бошлади.

Ниҳоят, мусулмон турклар кофир ирқдошларига қарши курашга киришдилар. Масалан, қорахонийлар уйғурларни ўзларига душман билиб, хитойлар билан иттифоқ туздилар. Уларнинг ислom руҳи билан суғорилган фаолиятлари жиход эди. Бу борада Маҳмуд Кошғарий томонидан бизгача етиб калган шеър эътиборга лойиқ.

«Сотук Буғро Хон тазкираси» Туркистонда завқ билан ўқилган. Унда ёзилишича: Расулўллоҳ Меъробга чиққанда, пайғамбарлар орасидан бир кишини танимабдилар ва Жаброилдан унинг қимлигини сўрабдилар. Жаброил унинг пайғамбар бўлмай, 333 йил кейин Туркистонни диниғизга элтвчи Сотук Буғро Хоннинг руҳи эканлигини билдиради. Ҳазрати пайғамбар ниҳоясиз се-

винч билан ерга иниб, Бугро хонни дуо қилибдилар. Ҳақиқатан ҳам тарихда Бугро хон ҳукмдор бўлиб, ислом динини ёйган. Тўқсон олти ёшигача, яъни ўлимига довур қилич билан Амударё бўйларигача, жанубда Қишкезеккача, шимолда эса Қора қўрумгача бўлган жойдаги кофирларни ислом динига киритган.

ТУРК ВА ИСЛОМ МАФКУРАЛАРИНИНГ ҚУШИЛУВИ

«Токи қилич туркларнинг қўлида экан, сенинг мазҳабингга завола йўқдир».

(Имом Аъзамга Хотифдан келган садо).

«Ўзимга бир сарой қуриб ёнига бир масжид ишро этмасам, Оллоҳдан уялман».

(Тўғрул Бек)

Турклар ислом дини ва маданиятини қабул қилгандан кейин моддий-маънавий жиҳатдан анча юксалиш билан бирга ўзининг жаҳон ҳокимияти мафкураларини ва дунё низомини қуриш даъволарини ҳам исломиятдан топдилар. Кўк-турклардан кейин туркларнинг сиёсий парчаланишлари ва буюк императорлик барпо этолмаганликларининг асосий сабаби ҳам уларнинг ўз мизожларига зид бўлган бегона динларга эътиқод қўйишлари эди. Чунончи, туркларнинг жаҳон ҳокимияти ва низомини қуриш даъволари эски Шомоний ва янги ислом дини ҳамда уларнинг маданиятларига дахлдор бўлган даврларга тўғри келади. Юксалиш, айниқса, ислом даврида янада жонланди. Чунки исломнинг Оллоҳ, дин ва хайр йўлидаги жиҳоди туркларнинг шомоний замондаги мафкураларини қувватлантирди. Қолаверса, Ҳазрати пайғамбарнинг ҳадислари ва ислом улуғларининг сўзлари ҳам уларни исломиятга қаттиқроқ боғлади. Ҳусусан, салжуқийлар ислом дунёсига ҳоким бўлган бир пайтда яшаган Маҳмуд Кошғарий шу даврнинг миллий ифтихорини туяди ва қуйидаги қудсий ҳадисни нақл этади: «Менинг турк исми Шарқда жойлаштираган бир қўшиним бор. Агар биронта қавмга қазаблансам уларни ўшалар устига юбораман». Мазкур ҳадис кейинги қатор манбаларда ҳам учрайди. У шомоний даврида «Турк Тангриси»нинг турк миллатини қўриши ҳақидаги ишончнинг исломий моҳиятда ифодаланишидан ўзга нарса эмас. Чунончи, ислом манбалари каби эски насроний манбалари ҳам «Туркларни Оллоҳнинг аскарлари» деган

ийшончи қайд этади. Хун ҳукмдорларини эса «Оллоҳнинг қамчиси» дея билишган.

Имоми Аъзам Абу Ханифа билан боғлиқ бир ривоят аҳамиятга молик. Ҳазрат ҳаж вақтида: «Эй Оллоҳим! Мен сен учун Муҳаммад шариятига боғландим. Агар тутган йўлим тўғри ва мазҳабим ҳақ бўлса, менга ёрдам қил!» дейди. Ғойибдан келган овоз унга: «Сен тўғри гапирдинг. Токи қилич туркларнинг қўлида экан, мазҳабингга завол йўқдир», дея жавоб беради. Бу ривоятни нақл этган Ровандий: «Оллоҳга ҳамд бўлсинки, исломнинг ҳимоячиси бор ва Ҳанафий мазҳабидагилар маъсуддирлар. Зеро, араб, ажам, рум ва рус диёрларида қилич туркларнинг қўлидадир», дейди.

Турк тили ҳақида Ҳазрати Пайғамбар: «Турк тилини ўрганинг! Зеро, уларнинг ҳокимиятлари узоқ яшайди» — дея буюрганлар. Маҳмуд Кошғарий айтади: Агар бу ҳадис ривояти тўғри бўлса — дин, йўқса — ақл туркчанинг ўрганилишини амр этади». У шу туйғу туйғу файли ҳам ўзининг «Туркча-арабча» луғатини тузади.

Туркларнинг ўлкаси ҳақида Фахриддин Муборак шоҳ (XII аср) берган қуйидаги қайд эътиборни тортади: «Чиндан рум ўлкаларигача, Шимолнинг музли хитталаридан Ҳиндистонгача (бу мамлакат ҳам доҳил) чўзилган барча ўлкалар Туркистондир. Ер юзида Туркистон қадар буюк мамлакат йўқ. XIII аср жўғрофиячиси Ёқут ер юзининг тўртдан бири «Турк ўлкаси» (Арз-ут-турк) эканини таъкидлайди. Чунончи, оврупалик сайёҳлар — Рубрук ва Марко Поло Туна бўйларидан Чин ҳудудларигача бўлган улкан ўлкаларни «Буюк Туркия», Онадўлини эса фақат «Туркия» деб атаганлар. Эътиқод тўғрида сўз юритган Муборак шоҳ ёзади: «Бошқа миллатлар орасида мусулмон бўлгандан кейин диндан қайтилмади». У давом этиб дейди: «Арабчадан кейин туркчадан гўзалроқ ва салобатлироқ тил йўқдир. Қадим замонлардан бери амир ва қўмондонларнинг кўпчилиги туркдир. Давлат, неъмат, олтин ва кумуш ҳам туркларнинг қўлидадир. Улуғлар, асиллар ва бутун халқ уларнинг хизматидадир. Булар туркларнинг давлати соясида иззат-икром қилингани учун бугун илгаригидан ҳам кўпроқ ва хўпроқ туркчага қизиқмоқдалар». Муборакшоҳ каби Маҳмуд Кошғарий ва буюк Чигатой шоири Алишер Навоийнинг турк тили борасидаги фикрлари ва хизматлари улуғдир.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Турк тарихига кириш (тарих ва мафкура)	5
Туркларнинг номи ва она юрти	24
Туркларнинг ирқий хусусиятлари	31
Мўғул таъсири ва унинг муболағалантирилишининг сабаблари	38
Туркчанинг тарих саҳнасига чиқиши	43
Эски туркларнинг дини	49
Қомлар ва уларнинг диний вазифалари	55
Турклар орасида бошқа динлар	62
Исломдан аввалги турк жаҳон ҳокимияти мафкураси	74
Жаҳон ҳокимияти мафкурасининг тарихий инъикослари	79
Ватан, миллат ва дин туйғулари	83
Жаҳон ҳокимиятининг илоҳий илдизи	87
Жаҳон ҳокимиятининг моддий манбалари	89
Ижтимоий ва сиёсий тартибот	93
Исломият ва турклар	96
Исломлашни қулайлаштирган сабаблар	99
Исломиятнинг миллий дин бўлиши	101
Турк ва ислом мафкураларининг қўшиливуи	102

Ўзбек тилида

УСМОН ТУРОН

Мақолалар

Рассом Х. Саидвалцев

Расмлар муҳаррири У. Солихов

Тех: муҳаррир Е. Толочко

ИБ № 0573

Босмаҳонага берилди 16.02.95. Босишга руҳсат этилди 17.08.95. Бичими 84×108¹/₂. Босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табоғи 5,46. Нашр л. 5,6 Шартли кр.-отт. 5,88. 10000 нускада. Буюртма № 114. Баҳоси келишилган нархда.

Чўлпон нашриёти, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.